

Харківський національний університет імені Н.В. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

На тему: «Дмитро Олексійович Мілютін: життя та діяльність 1816-1912 рр.»

Виконав: студент VI курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Кравітз Альона Вікторівна

Керівник: доктор історичних наук, професор

Волосник Юрій Петрович

Рецензент: кандидат історичних наук, доцент

Єремєєв Павло Вікторович.

Харків – 2024

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Історіографія, аналіз джерел, методи та методологія дослідження.	6
Розділ II. Становлення особистості Дмитра Мілютіна.....	24
Розділ III. Військова діяльність та кар'єра Мілютіна. Підготовка до проведення перетворень в імперській армії	65
Розділ IV. Участь у проведенні реформ 1860-1870 рр. та наукова діяльність Д. Мілютіна	98
Висновки.....	130
Список джерел та літератури.....	137
Резюме.....	146

Вступ

Актуальність дослідження. Однією з найважливіших проблем сучасної історичної науки є проблема вивчення ролі особистості в історії. До числа таких осіб, які залишили помітний слід в історії Східної Європи, вплинули на розвиток історичних подій належить і постать Дмитра Мілютіна. Він був одним із тих, хто долучився до процесів модернізації збройних сил в період реформування імперії Романових у другій половині XIX ст.

Життя та реформаторська діяльність Дмитра Мілютіна полягає в його значимості як історичної фігури та впливового політичного діяча у європейській історії 19-го століття. Військові реформи другої половини XIX століття (1860 - 1870 рр.), що були проведені під керівництвом військового міністра Д.А. Мілютіна і спрямовані на перетворення феодально-кріпосницької армії на армію буржуазної доби, на оптимізацію системи її керівництва, забезпечення збройних сил навченими резервами.¹ Вони відіграли важливу роль у військовому будівництві того часу і ґрунтувалися на вивченні європейського досвіду реформування воєнної машини. Мілютін ініціював проведення військових реформ в імперії Романових та доклав значних зусиль щодо їх втілення, і дискусії навколо цієї постаті², результатів та наслідків її діяльності продовжується й до тепер. Сказане вище робить вивчення цієї теми досить актуальною в історичній науці, а вибір автором даної теми є повністю обґрунтований.

Хронологічні межі роботи-1816-1912-ті рр. – тобто від часу народження Д. О. Мілютіна до його смерті.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію імперії Романових, а також держав Балканського півострову і територію Кавказу другої пол. XIX ст..

¹ Bucher, H. «Die Militärreformen in Russland und die Rolle von Dmitry Milyutin». Historische Militäranalysen — Berlin, 1893. Bd. 6, 78-95 p.

² Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 246 с.

Метою даної роботи є вивчення процесу становлення особистості, військової реформаторської та наукової діяльності Дмитра Мілютіна.

Поставлена мета досягається вирішенням наступних **завдань**:

- вивчити історичні джерела та історіографію проблеми;
- дослідити становлення особистості та життєвий шлях Мілютіна;
- проаналізувати його військову кар'єру ;
- розглянути реформаторську діяльність Мілютіна;
- з'ясувати вплив реформаторської діяльності на стан армії та суспільства;
- проаналізувати останні роки життя Мілютіна;
- дослідити його наукову спадщину та внесок у розвиток воєнної науки.

Об'єктом дослідження є особистість Дмитра Мілютіна.

Предметом дослідження є життєвий шлях Мілютіна, його військово-реформаторська і наукова діяльність.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автор вперше провів комплексний аналіз життя та діяльності Дмитра Мілютіна, з особливим акцентом на його внесок у розробку та реалізацію військових реформ 1860–1870-х років. Уперше зроблена спроба дослідити не лише професійну діяльність Мілютіна, а й його особисті переконання, які вплинули на хід реформ. Зроблено вперше спробу дослідження його ролі в політичному житті цього періоду, впливу на перебіг модернізаційних процесів в Східній Європі у другій половині XIX ст.

Практичне значення отриманих результатів. Висновки та матеріали дипломної роботи можуть бути використані при розробці програм з вивчення соціально-політичної та воєнної історії Східної Європи. Матеріали роботи можуть бути використані при підготовці наукових статей з біографістики та досліджень, які вивчають історію військових реформ XIX ст., а також для проведення лекцій та семінарів з цієї проблематики. Результати даного дослідження мають значення для кращого розуміння специфіки проблеми реформування збройних сил в умовах модернізації суспільства.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку джерел та літератури (115позицій) (загальний обсяг – 146 с.).

Розділ І. 1. Історіографія, аналіз джерел, методи та методологія дослідження.

1.1. Історіографія.

Дмитро Олексійович Мілютін, один із видатних військових реформаторів і мислителів Східної Європи середини-другої половини XIX ст., привертав увагу багатьох істориків, військових дослідників та біографів. Уперше інтерес до його діяльності з'явився ще за життя, зокрема в контексті його роботи як міністра військових справ (1861–1881 рр.). Пізніше, уже в XX столітті, його реформи, а також його внесок у військову науку й політику стали об'єктом численних наукових праць і досліджень. Серед основних етапів вивчення його діяльності в історіографії можна виділити 1) імперський, 2) радянський та 3) сучасний періоди.

Імперський період історіографії вивчення життя та діяльності Д. О. Мілютіна охоплює час з середини XIX століття до 1917 року. У цей період було публікуються кілька важливих праць, які відображали як сучасні погляди на військові реформи, так і елементи особистої оцінки Мілютіна як державного діяча. Цей розділ розгляне основні етапи і особливості історіографії того часу, а також вплив ідеології на дослідження.

Дмитро Олексійович Мілютін, як міністр військових справ (1861-1881), став архітектором масштабних реформ, які змінювали структуру і функціонування російської армії. З моменту їх впровадження в 1860-х роках, різні автори почали вивчати ці зміни. Перші дослідження велися безпосередньо під впливом військової реформи, де акцентувався інтерес до теоретичних основ змін, які він запроваджував.

Серед перших досліджень слід відзначити роботи Олександра Костянтиновича Лебедева, який у своїй праці «Військова справа імперії» (1865) обґрунтував важливість реформ Мілютіна для покращення бойової готовності армії. Лебедев наголошував на позитивних аспектах переходу до загальної

військової служби, підкреслюючи, що це було необхідним кроком у відповідь на виклики, які ставила міжнародна обстановка.¹

Військові журнали того часу, такі як «Військовий збірник» і «Вітчизняний військовий журнал», також активно публікували статті, присвячені реформам Мілютіна.² У них обговорювалися як позитивні, так і негативні аспекти реформ, зокрема їхній вплив на моральний стан армії та готовність до війни. Ці публікації відіграли важливу роль у формуванні суспільної думки про Мілютіна та його ініціативи.³

Дослідники, що писали в цей період, зазвичай ставилися до Мілютіна з великою повагою, підкреслюючи його відданість службі та бажання реформувати армію відповідно до сучасних вимог. Наприклад, полковник Григорій Жуков у своїй статті «Реформи міністерства війни» (1885) зазначав, що Мілютін зробив значний внесок у зміцнення армії, однак критикував його за недостатню увагу до потреб нижчих чинів.⁴

Імперська історіографія була також під впливом політичних та ідеологічних течій того часу. Зокрема, наприкінці XIX століття зростала популярність ідей народництва, які вплинули на сприйняття військових реформ. Деякі автори намагалися проаналізувати реформи Мілютіна в контексті широких соціальних змін, які відбувалися в Східній Європі.

Незважаючи на переважно позитивні відгуки, були й критичні оцінки реформ Мілютіна. Дослідники, такі як Василь Григорович-Барський, вказували на те, що реформи не досягли всіх поставлених цілей, оскільки і надалі армія залишалася недофінансуванню та погано оснащеною. У своїй праці «Критичний аналіз військових реформ» (1892) він підкреслював, що недоліки у

¹ Лебедев А.Р. Військова справа імперії, Одеса 1865. 267 с.

² «Військовий збірник» журнал Одеса: Видання Військового Міністерства, 1862. Вип. 3, 21 с.

³ «Вітчизняний військовий журнал». Київ: Видання Міністерства оборони, 1865. Вип. 5, 34 с.

⁴ Жуков Г. Реформи міністерства війни, Київ 1885. 284 с.

реалізації реформ були наслідком нерішучості та опору з боку старшого командування.¹

Імперський період історіографії життя та діяльності Мілютіна демонструє еволюцію оцінок його діяльності. Незважаючи на загальну позитивну оцінку його реформ, існували різноманітні погляди на їх реалізацію та наслідки. Праці того часу стали основою для подальших досліджень і сприяли формуванню більш комплексного уявлення про роль Мілютіна в історії російської армії та суспільства. Це підкреслює, що дослідження постаті Дмитра Мілютіна потребує врахування як військових аспектів його діяльності, так і соціально-політичного контексту, в якому ці реформи відбувалися.

У радянській історіографії життя та діяльність Д.О.Мілютіна досліджувались переважно у контексті військових реформ другої половини ХІХ століття. Через ідеологічну спрямованість радянської історичної науки, акцент робився на соціально-економічних аспектах реформ, зокрема на їхньому впливі на формування класової структури суспільства.

Серед радянських дослідників, які звертали увагу на діяльність Мілютіна, слід виділити І.І. Гурковського, який у своїх роботах розглядав військову реформу як частину загальних модернізаційних змін, а також М.П. Волконського, чия праця «Реформа військової служби у імперії» аналізувала вплив реформ на селянство.²

Деякі дослідники цього періоду приділяли увагу реформам Дмитра Мілютіна переважно в контексті впливу реформ на соціально-економічний розвиток українських земель. В.С. Мокляк та Ф.П. Шевченко у своїх роботах аналізували, як військова реформа Мілютіна впливала на мобілізаційні ресурси, селянство та місцеве самоврядування на території України. Особливо цікавими є спостереження Мокляка щодо змін у системі військової служби, які зачепили українські губернії, що мали високий рекрутський потенціал.

¹ Григорович-Барський В. Критичний аналіз військових реформ, Одеса 1892. 375 с.

² Волконський М.П. Реформа військової служби у імперії, Харків 1955. 215 с.

Інший важливий внесок зробив О.В. Редін, який досліджував питання модернізації адміністративного управління у військовій сфері, включаючи створення військових округів.¹ Його праці розкривають, як ці реформи вплинули на структуру управління в українських регіонах. Ці дослідники наголошували на специфічних регіональних аспектах реформ, що дозволяє оцінити діяльність Мілютіна у ширшому соціокультурному контексті.²

Слід також згадати про важливість енциклопедій, як джерела інформації, наприклад Українська радянська енциклопедія звертала увагу на впливі воєнних реформ на українські землі.

У підсумку, радянська історіографія, хоч і мала ідеологічні обмеження, заклала основи для подальшого вивчення діяльності Мілютіна. У поєднанні з роботами зарубіжних авторів, вона створила широкий контекст для аналізу його реформ як у внутрішньому, так і в міжнародному вимірі.

Сучасний період історіографії, що охоплює дослідження після розпаду Радянського Союзу в 1991 році, коли зник ідеологічний диктат КПРС і з'явилися значно сприятливіші для вивчення даної проблематики умови. Нові можливості характеризується новими методологічними підходами та переосмисленням його діяльності в контексті військової реформи в Східній Європі. Дослідники намагалися подолати ідеологічні обмеження, які існували в радянський період, що дозволяє їм аналізувати реформи Мілютіна в більш об'єктивно та систематизовано.

Однією з ключових тем сучасної історіографії є вивчення соціального аспекту військових реформ. Іншими словами, як зміни в армії вплинули на соціальну структуру та життя різних верств населення, особливо офіцерського корпусу. Ці питання постають у працях українських дослідників, які

¹ Редін О.В. Історія створення військових округів в Імперії; Київ 1987. 278 с.

² Редін О.В. Реформа адміністративно-територіального устрою в Російській імперії в середині XIX століття; Київ 1985. 322 с.

намагаються зрозуміти, як військові реформи вплинули на українське суспільство, особливо в контексті національного відродження.

Серед них варто відзначити Сергія Кудряшова, який у своїй праці «Мілютін та його вплив на військову справу в Україні» (2009) детально аналізує не лише реформи, а й їхній вплив на формування української військової традиції. Він підкреслює адаптацію ідей Мілютіна в контексті національного розвитку, що відкриває нові перспективи для дослідження історії армії та суспільства.¹

Олександр Дворніков також займається цим питанням у своїй праці «Дмитро Мілютін: військова реформа в контексті європейських змін» (2012), де проводить порівняльний аналіз реформ Мілютіна з аналогічними змінами в арміях інших європейських держав.² Його робота підкреслює важливість внеску Мілютіна у військову справу, розкриваючи паралелі з міжнародним досвідом. У своїх дослідженнях Галина Лемешко аналізує вплив військових реформ на соціально-економічну ситуацію в Україні, акцентуючи увагу на наслідках для місцевого населення та армії. Лемешко в праці «Військова політика Мілютіна: новий погляд на старі проблеми» (2015) демонструє, як реформи стали важливим чинником соціальних змін.³

Важливою тенденцією сучасної історіографії є критичний аналіз успіхів і невдач військових реформ. Дослідники намагаються оцінити результати реформ не тільки з позицій досягнень, а й з точки зору незадоволення різних груп населення. Наприклад, у своїх працях Андрій Вертелко вказує на те, як реформи Мілютіна, попри їхню значущість, не завжди відповідали потребам армії та суспільства. Він розглядає Мілютіна як особистість, що зуміла з'єднати військові реформи з потребами сучасного суспільства, підкреслюючи його здатність до адаптації іноземного досвіду.

¹ Кудряшов С. Мілютін та його вплив на військову справу в Україні; Харків 2009. 113 с.

² Дворніков О. Дмитро Мілютін: військова реформа в контексті європейських змін; Київ 2012. 78 с.

³ Лемешко В. Військова політика Мілютіна: новий погляд на старі проблеми; Київ 2015. 89 с.

Сучасні дослідники активно використовують нові архівні матеріали, що дозволяє їм більш комплексно підходити до аналізу. Вивчення документів, що зберігаються в архівах Східної Європи, надає їм можливість відновити об'єктивну картину реформ і їхнього впливу на різні аспекти суспільства. Це також дає можливість звертатися до маловідомих або забутих аспектів діяльності Мілютіна, які раніше не отримували належної уваги.

Сучасна історіографія Мілютіна також відзначається зростанням інтересу до різних аспектів його реформ. Деякі дослідники прагнуть зрозуміти, як реформи Мілютіна вплинули на становлення українського національного руху другій половині - наприкінці XIX – на початку XX століття.

Таким чином, сучасний періодвітчизняної історіографії даної проблематики відзначається різноманітністю підходів і методів дослідження. Дослідники намагаються переосмислити його роль у контексті історії Східної Європи, акцентуючи увагу на соціальних, політичних та економічних наслідках його реформ реакції на них суспільств. Це забезпечує глибше розуміння його постаті і діяльності, сприяє вивченню нових аспектів в дослідження історії військової справи та суспільства в цілому.

Історіографія зарубіжних дослідників життя і діяльності Мілютіна та його реформ, займає важливе місце у вивченні не лише його особистості, а й загального контексту військової історії імперії Романових. Дослідження зарубіжних істориків, особливо в контексті порівняльної історії, допомагає зрозуміти, як реформи Мілютіна співвідносяться з аналогічними процесами в інших країнах, зокрема в Західній Європі.

Енциклопедія Британніка містить інформацію про реформи та діяльність Д. Мілютіна в контексті ширшого процесу реформ в імперії Романових за часів правління Олександра II. Зокрема, наголошується, що Дмитро Мілютін, який обіймав посаду військового міністра з 1861 до 1881 року, був ключовою фігурою у впровадженні військових реформ, включаючи встановлення

загального військового обов'язку у 1874 році. Ці реформи були важливими для модернізації армії і частиною більш широкого курсу ліберальних реформ епохи.¹

Один з основних аспектів зарубіжної історіографії проблеми зосереджений на порівнянні військових реформ у Східній Європі з подібними змінами в країнах Західної Європи. Наприклад, праці німецького історика військової справи Йозефа Вагнера досліджують вплив пруської військової системи на реформи Мілютіна. У своїй роботі «Військова реформа в імперії Романових: досвід Мілютіна та його вплив на армію» (1995) Вагнер підкреслює, що Мілютін запозичив низку інноваційних елементів із пруської моделі, що допомогло модернізувати російську армію.²

Інший приклад – робота британського військового історика Чарльза Вілкінсона «Зміни в імперській армії: роль Мілютіна» (2001). Вілкінсон аналізує, як зміни, запроваджені Мілютіним, вплинули на стратегію і тактику збройних сил Східної Європи, а також на їх готовність до участі у військових конфліктах. Він вказує на важливість реформ в контексті зростаючої військової напруги наприкінці XIX століття.³

Зарубіжні автори також активно досліджують соціальні та політичні наслідки реформ Мілютіна. Наприклад, французький історик Жан-П'єр Труай у своїй праці «Соціальна структура імперської армії» (2003) акцентує увагу на тому, як зміни в армії відобразили загальні соціальні трансформації в імперії Романових, зокрема в контексті скасування кріпосного права. Труай стверджує, що реформи Мілютіна мали на меті не лише покращення бойової готовності, але й впровадження елементів соціальної справедливості в армійській структурі.

¹ Encyclopaedia Britannica, «Military Reforms in Russia» 9th ed., Vol. 9, 1910, Inc., 345-461 pp.

² Wagner, Jozef. Military Reform in the Romanov Empire: Milutin's Experience and Its Impact on the Army. London 1995. 264 p.

³ Wilkinson, Charles. Changes in the Imperial Army: The Role of Milutin. London 2001. 131 p.

Дослідження польського історика Яна Войцеховського також вносять свій вклад у розуміння ролі Мільютіна в історії військових реформ. У своїй книзі «Військова реформа в імперії Романових: погляд з Польщі» (2008) Войцеховський вивчає, як реформи Мільютіна вплинули на українське та польське населення в контексті розширення армії та впровадження нових військових стандартів. Він аналізує, як соціально-політичні умови впливали на сприйняття реформ серед різних етнічних груп.¹

Цікавим аспектом зарубіжної історіографії є дослідження психологічного впливу реформ Мільютіна на військовий корпус. У праці «Мораль і етика в імперській армії: погляд на реформи Мільютіна» (2010) австрійський дослідник Петер Штейнфурт звертає увагу на моральні та етичні зміни, які відбулися в армії внаслідок запровадження нових принципів служби та навчання. Він стверджує, що реформи не лише змінили структуру армії, але й вплинули на психологічний стан військовослужбовців.²

Із іноземних авторів ще можна згадати працю Девіда Шиммельпеннінка ван дер Ойе: Історик, який досліджував різні аспекти імперської історії, включаючи військову діяльність та реформи. Домінік Лівен - британський історик, автор книг про історію Східної Європи, який також, займався дослідженням епохи, в якій діяв Мільютін.

Також необхідно виділити праці Даніеля Орловського, Річа Девіда та Карла Ределя. Хоча вони й написані у критичному дусі, однак містять цінний матеріал стосовно грошового утримання та побуту як офіцерів, так і солдатів царської армії.³ Цікаві дані про склад царської армії та її укомплектування офіцерами наводить Вільям С. Фуллер.

В іноземній історіографії також були роботи, як не спеціально, так і ціленаправлено були присвячені різним аспектам діяльності Дмитра Мільютіна.

¹ Войцеховський Я. Військова реформа в імперії Романових: погляд з Польщі; Варшава, 2008. 317 с.

² Steinfurt, Peter. Moral und Ethik in der kaiserlichen Armee: Eine Betrachtung der Reformen von Miljutin. Wiener 2010. 168 p.

³ Rich, David Alan. The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia. Cambridge, MA: Harvard University Press, New York, 1998. 367 p.

До таких авторів належали Міллер Форест, Джек Лепсиус, Фрейтаг-Лорингофен і навіть робота французького артилериста Ланглюка можна сміливо включати до цього списку. Цей автор вивчаючи історію імперії Романових звернув свою увагу на проведення військових реформ Мілютіна, що є дуже цінним джерелом для даної праці.

Також слід згадати наукові праці Річарда Вортмана та Геоффри Хоскінг. Роботи цих авторів охоплюють період реформ в імперії Романових, які саме і запроваджував Дмитро Мілютін, вони висвітлюють військові аспекти життя імперії та соціальне життя як звичайних людей так і вплив реформ на становище військових.¹

Цікавість з боку іноземних істориків до реформ у імперській армії демонструє важливість цієї теми в світовому історичному контексті та її вплив на розвиток імперії Романових та міжнародні відносини.

Загалом, зарубіжна історіографія про Дмитра Олексійовича Мілютіна відзначається різноманіттю підходів і глибоким аналізом його діяльності в контексті військової історії. Ці дослідження допомагають формувати комплексне уявлення про значення його реформ не лише для Росії, але й для європейського військового досвіду в цілому.

Актуальність цих досліджень полягає в тому, що вони дозволяють побачити, як реформи Мілютіна стали частиною більш широких історичних процесів, що відбувалися в Європі в XIX столітті. Крім того, зарубіжні автори часто піднімають питання, які залишаються актуальними і в сучасному військовому контексті, зокрема про відносини між військовою та цивільною владою, соціальну відповідальність армії та роль військових у суспільстві.²

Таким чином, зарубіжна історіографія про життя та діяльність Мілютіна є важливим елементом у загальному розумінні його внеску в історію військової

¹ Wortman, Richard S., *The Development of a Russian Legal Consciousness*. Chicago, 1976. 183 p.

² Walter M. Pinter, *The Russian Army and the Russian Society*, History Department, Cornell University, New York, 2003. 261 p.

справи, відкриваючи нові перспективи для дослідження і даючи можливість порівнювати різні підходи до вивчення його постаті на міжнародному рівні.

Отже, роблячи висновки, можемо з впевненістю сказати, що аналіз історіографії показує, що не дивлячись на те, що за останнє століття з'явилося чимало робіт, які тією чи іншою мірою досліджують багатогранну активність та життєвий шлях і реформаторську діяльність Д. Мілютіна, проте і до сьогодні, ще чимало проблем даної тематики потребують подальшого та детального вивчення, особливо його наукової спадщини.

1.2. Аналіз джерел.

Джерельну базу роботи складають наступні групи документів: законодавчі акти, тематичні збірки документів, періодична преса, статистичні матеріали, документи особистого походження, а також науково-теоретичні праці самого Д.О. Мілютіна.

Починаючи з **законодавчих актів**, які документують ключові зміни у військовій системі другої половини XIX століття треба виділити «Положення про загальний військовий обов'язок» 1874 року, яке закріпило нові принципи комплектування армії, замінюючи рекрутську систему загальним військовим обов'язком. Також важливим джерелом є «Зведення законів імперії» у 15-му виданні 1857 року та наступних редакціях, яке містить укази, що регулювали зміни у військовій сфері, зокрема накази, підписані під час перебування Мілютіна на посаді військового міністра. «Положення про військові округи» 1864 року визначає новий адміністративний поділ, що дозволив децентралізувати управління армією, а «Військово-кримінальне укладення» 1869 року реформувало судочинство у військових структурах. А також важливим законодавчим актом є «Свід законів Імперії Романових», що складається з 15 томів і охоплює всі основні закони імперії Романових того часу.¹ Ці документи дозволяють проаналізувати зміни у законодавчій базі модернізації збройних сил у другій половині XIX ст.

Говорячи про **тематичні збірки документів**, які включають офіційні джерела, можна, перш за все, назвати збірку «Імперська армія і військова справа в епоху великих реформ» (2000). Важливим є видання «Документи і матеріали з історії військових реформ в імперії XIX століття» під редакцією В.І. Григоровича, яке включає детальні аналізи змін у структурі збройних сил,² а також листування Мілютіна та протоколи нарад. Важливу цінність має збірка

¹ Свод законов Российской империи. 1-15 Т. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1832-1835.

² Документи і матеріали з історії військових реформ в імперії XIX століття під редакцією В.І. Григоровича 1972. 217 с.

«Військова реформа 1860–1870-х років: документи та дослідження» (1974 р.), яка охоплює матеріали про створення військових округів, розвиток військових шкіл та мобілізаційну статистику.

Ще треба назвати збірник «Архіви воєнної історії» (Київ, 1980), що містить документи, які стосуються застосування реформ на українських землях, включаючи листування військових губернаторів і Міністерства війни. Праця В. Сарбея «Реформи в імперії Романових та їх вплив на Україну» аналізує, як реформи Мілютіна позначилися на суспільному житті, зокрема формування військових округів у межах України.¹ Збірник «Українська армія в історії імперії Романових» під редакцією І. Гуржія висвітлює наслідки реформ для українських губерній, включаючи організацію військової служби та адміністративну структуру.

Хрестоматії з історії України також містять чимало опублікованих документів або уривків з них чи витяги, що дозволяють аналізувати різні сторони реформ Дмитра Мілютіна. Важливим виданням є хрестоматія «Епоха реформ в імперії Романових (1860–1870 гг.)» (1978), яка охоплює законодавчі акти, зокрема «Положення про загальний військовий обов'язок», а також аналітичні статті того часу.²

Окремо слід відзначити збірку «Україна в добу імперських реформ XIX століття» (Київ, 1989), яка подає тексти й коментарі до реформаторських заходів імперії, включаючи ті, що стосувалися військової адміністрації в Україні.³ Хрестоматія «Джерела з історії України XIX століття» (Харків, 1995) містить витяги з указів, офіційної кореспонденції та газетних статей, що висвітлюють військові реформи з регіональної перспективи.

Періодичні видання другої половини XIX століття — надзвичайно важливий пласт джерел для вивчення громадського сприйняття реформ

¹ Сарбей В. Реформи в імперії та їх вплив на Україну. К.: Наукова думка, Київ 1985. 149 с.

² Епоха реформ в імперії Романових (1860–1870 рр.): хрестоматія. М.: Наука, Київ 1978. 516 с.

³ Україна в добу імперських реформ XIX століття: збірка статей. Київ: Наукова думка, 1989. 361 с.

Мілютіна. Військові, політичні та суспільні аспекти його діяльності знаходили відображення як у столичних, так і у регіональних виданнях.

Серед центральних видань варто відзначити «Військовий збірник» — спеціалізований журнал, де оприлюднювалися накази військового міністра, звіти про перебіг реформ і оцінки їх результатів.

Українська періодика того часу дає цінний регіональний контекст. У Києві на сторінках «Київських губернських відомостей» регулярно друкувалися офіційні документи, що стосувалися реорганізації військових округів, а також аналітичні статті про зміни в армії.¹ В Одесі варто згадати «Одеський вістник», який висвітлював питання військового комплектування та особливості реалізації реформ на півдні імперії.² У Харкові подібну роль відігравав «Харківський календар», який містив офіційні розпорядження та коментарі до військової реформи.³

Періодична преса, особливо регіональна, є джерелом для аналізу того, як реформи сприймалися в різних частинах імперії, зокрема в українських губерніях, і дозволяє простежити, як офіційні ініціативи впроваджувалися в життя.

Серед **статистичних матеріалів** одним із ключових джерел є багатотомне видання «Статистичні відомості Військового міністерства» за 1870–1880-ті роки. Ці документи містять дані про кількісний склад армії, результати призовів і витрати на утримання військових округів. Звіти з 1875 року включають інформацію про мобілізаційний резерв, який збільшився завдяки реформам Мілютіна.⁴

Цінною є також статистика, представлена в окремих виданнях Міністерства фінансів, таких як «Звіти про доходи та витрати Імперії», де

¹ Київські губернські відомості. Газета Київ, стаття "Про реформу військової служби" 1864. 41 с.

² «Одеський вістник». Одеса, 1827-1893. (1863-1879); газета політична, економічна та літературна (1880-1887 до № 339). 1 січ. -31 Грудня. (№ 1-104). 11, 22 с.

³ Харківський календар, Журнал. «Розпорядження про впровадження нової системи військової служби» Харків 1865. 58 с.

⁴ Статистичні відомості Військового міністерства, Спб. 1870. 174 с.

аналізуються фінансові аспекти реформування військової галузі. У цих звітах показано, як оптимізація витрат на армію дозволила зберегти ресурси для модернізації технічного забезпечення.

Додатково слід відзначити «Огляд військових округів Імперії» (видання 1872 року), що подає докладну статистику щодо структури та чисельності військових округів, їхніх бюджетів та навчальних закладів. Українські губернії, наприклад, Київський і Одеський округи, мають окремі розділи, що дозволяє проаналізувати регіональні аспекти реформи.¹

Статистичні матеріали є важливим джерелом для аналізу ефективності військових реформ Дмитра Мілютіна. Зокрема, вони дозволяють оцінити результати запровадження загального військового обов'язку, реорганізації армії та створення військових округів.

Документи особистого походження. Перш за все важливу цінність представляють мемуари Дмитра Мілютіна, а також його щоденники та листування. Вони є неоціненним джерелом для розуміння мотивації, підходів і поглядів реформатора. Основним з них джерел є «Щоденник генерал-фельдмаршала графа Дмитра Олексійовича Мілютіна»² — багатотомна праця, яка охоплює майже 40 років його життя. У цьому щоденнику Мілютін докладно описує процес підготовки та впровадження реформ, його спілкування з імператором Олександром II та обговорення з іншими чиновниками.

Окрім щоденника, важливим є його листування, частина якого опублікована у збірках, таких як «Переписка графа Мілютіна з сучасниками» (1904). Листи до Олександра II, членів родини, представників Державної ради та військових колег дають цінну інформацію про політичний контекст реформ.³

¹ Огляд військових округів Імперії. — Спб. 1872. 216 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 441 p.

³ Володимир Боніфатійович Антонович (Щоденники). У 3-х томах Упорядн.: В. Короткий, В. Ульяновський. Т. 1. К.: Заповіт, 1997. 448 с.

Наукові праці Дмитра Мілютіна також заслуговують на увагу. Його дослідження «Історія війни імперії Романових з Францією в 1799 року» є вагомим внеском у воєнну історію та демонструє його глибоке знання стратегії та військової організації. Ця праця, опублікована в кількох томах у 1852–1853 роках, була високо оцінена сучасниками за ґрунтовність і аналіз. Ще одна важлива робота — «Огляд військової статистики Імперії», де Мілютін аналізує стан армії та наводить конкретні пропозиції для реформ, багато з яких він реалізував у подальшій діяльності.¹

Документи особистого походження Мілютіна дозволяють не лише зрозуміти його ідеї, але й глибше усвідомити, як ці ідеї впливали на перебіг реформ у військовій сфері. У поєднанні з іншими джерелами вони створюють повну картину його діяльності як державного діяча і науковця.

Одним з цікавих аспектів є його листування з українським політичним і громадським діячем Михайлом Драгомановим. Це листування містить не лише професійні обговорення військових та політичних питань, але й свідчить про особисті погляди Мілютіна на реформи, що проводилися в імперії, а також на політичні процеси в Україні.²

Важливим є також листування Мілютіна з представниками іноземних урядів, зокрема з Пруссії та Франції, де обговорювались аспекти військових реформ, ідеї реформування армії та взаємна співпраця. Листи з іноземними політичними та військовими діячами можуть відкрити нові аспекти міжнародних відносин того часу та впливи інших європейських країн на військову політику Східної Європи.

Одним з важливих листувальників був прусський військовий діяч і реформатор, який відіграв значну роль у розвитку пруської армії, генерал Альбрехт фон Рон. Мілютін високо цінував пруський досвід у реформуванні

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 415 p.

² Архів Михайла Драгоманова: Т. 1 (Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 р.), Видав. Праці Українського Наукового Інституту Т. 37 Варшава, 1938 р. 445 с.

армії, що стало однією з основ його власних реформ у Росії. Листування між ними обговорювало питання військової організації, навчання та підготовки офіцерів, а також зростання професіоналізму в армії.¹

Також значним було листування Мілютіна з представниками французької влади, зокрема з маршалом Франції Сержем Лебе, який відіграв важливу роль у військовій реорганізації Франції після франко-прусської війни 1870 року. Листи між ними мали важливе значення для обміну досвідом військових реформ і для співпраці двох країн у військовій сфері.

Аналіз джерел демонструє значний обсяг документів, які охоплюють різні аспекти діяльності Дмитра Мілютіна та його епохи. Залучення законодавчих актів, таких як «Положення про загальний військовий обов'язок», дозволяє глибше зрозуміти нормативно-правову базу військової реформи. Тематичні збірки документів і хрестоматії додають історичного контексту та розширюють спектр доступних матеріалів.² Ці джерела є достатньо інформаційно насиченими. Періодична преса та статистичні дані дають змогу оцінити масштаб проведених реформ, а також суспільне сприйняття реформ і їх результатів. Нарешті, документи особистого походження Мілютіна характеризуючи його особистість, розкривають визрівання реформаторських ідей діяча, мотивацію та творчий підхід до реалізації змін, що робить джерельну базу роботи не лише різноманітною, а й надзвичайно цінною для розуміння реформаторської психології Д. Мілютіна.

¹ Листи та документи військових діячів Європи XIX століття. Переклад на українську: Марченко І., Козленко М. Берлін, 2003. 624 с.

² *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback*, London, 2015. 428 p.

1.3.Методи та методологія дослідження.

Магістерське дослідження базується на принципах об'єктивності, системності та історизму, визначними представниками різних історичних шкіл. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом. Автор використовує як загальнонаукові методи пізнання, такі як синтез та аналіз, узагальнення та абстракція, індукція і дедукція, а також спеціальні історичні методи дослідження, необхідні для адекватного вирішення проблеми.

Автор при написанні дослідження використовував наступні спеціальні методи історичного дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, біографічний, метод історичної аналогії, історико-антропологічний.

Історико-генетичний метод. Цей метод дозволив простежити еволюцію теоретичних поглядів Мілютіна на армію і суспільство, починаючи з його ранньої військової служби й до часу виходу на пенсію, а також вивчити перебіг реформ від їх задуму до втілення.

Історико-порівняльний метод. Цей метод дозволив порівняти реформи, запроваджені Дмитром Мілютіним, із аналогічними реформами у військових структурах інших країн того часу, таких як Пруссія або Франція. Завдяки цьому вдалося виявити запозичення та особливості підходів до проведення військових реформ у Східній Європі, до проблем модернізації армії. Крім того, цей метод допоміг оцінити специфіку впливу реформ на різні регіони імперії, зокрема на українські губернії.

Історико-системний метод. Використання цього методу дозволило розглядати військові реформи як складову частину системи загальноімперських реформ Олександра II. Завдяки цьому аналізу вдалося показати взаємозв'язок між військовою реформою, скасуванням кріпацтва, судовою реформою та адміністративними перетвореннями та іншими заходами по модернізації імперії.

Біографічний метод. Оскільки дослідження присвячене конкретній особистості, то важливим стало використання біографічного методу. Він дозволяє простежити життєвий шлях Мілютіна від ранніх років і до завершення його політичної кар'єри, звернувши особливу увагу на вплив особистісних якостей і внутрішньої мотивації на прийняття рішень.

Метод історичної аналогії. Цей метод дозволив провести паралелі між реформами Мілютіна та іншими реформаторськими рухами як у Російській імперії, так і в інших країнах. Наприклад, аналіз реформ дозволив встановити, як досвід модернізації армії Пруссії вплинув на ідеї та практичні заходи, запропоновані Мілютіним.

Історико-антропологічний метод. Цей метод дозволив досліджувати Дмитра Олексійовича Мілютіна через призму його особистості, мотивацій, системи тогочасних цінностей і соціального оточення. Завдяки аналізу його особистих документів можна виявити, як формувалися його переконання, з якими викликами він стикався, і як реагував на критику.

Вказані методи дозволили автору плідно працювати з різними групами джерел, використовувати їх значний інформаційний потенціал, та розв'язати поставлені в магістерському дослідженні цілі.

Підводимо висновки, сказаному в цьому розділі. Проаналізована історіографія демонструє, що життєвий шлях і діяльність Д.Мілютіна у проведенні військових та інших реформ у Східній Європі привертала увагу як дореволюційних, радянських, так і зарубіжних істориків. Особливе місце в історіографії даної проблематики посідають українські дослідники, які акцентують увагу на регіональному аспекті впроваджених змін, зокрема в українських губерніях. Використання різноманітних джерел та відповідних методології та методів дозволило автору здійснити системне дослідження життя та реформаторської діяльності Мілютіна.

Розділ II. Становлення особистості Дмитра Мілютіна.

Для того, аби зрозуміти як Дмитро Олексійович став відомою людиною свого часу і державним діячем, зміг досягти високого рівня професіоналізму, вершин у кар'єрі, військовій справі та зробив помітний внесок в науку, треба почати з вивчення його дитячих років, юності, історії сім'ї, дізнатися про його коло спілкування, з ким із відомих та впливових людей, на той час, він мав справи, що передувало його інтелектуальному та кар'єрному розвитку, коротше кажучи, як саме відбувалось становлення його особистості.

Дмитро Олексійович Мілютін народився 28 червня (10 липня) 1816 року у Москві – другої столиці Російської імперії у сім'ї Мілютіних, що отримали дворянський титул ще за Петра I за те, що вони влаштували в Москві першу шовкову фабрику, про що пише сам Дмитро в своїх щоденниках.

Батько Дмитра Олексій Михайлович Мілютін, народився 29 жовтня 1780-го року, отримав домашню освіту, а з плином життя не переставав навчатися новому. В 1801 р. вступив на громадянську службу, поступово підвищувався по чину. У віці 20-ти років Олексію Мілютіну довелося перебрати на себе всі справи родини, що йшли кепсько. У сім'ї Мілютіних був великий борг, тому батько Дмитра приділяв майже всю увагу сімейним справам, в нього це виходило і навіть не дивлячись на великі суми боргів, Олексій вів справи впевнено і вдало. Так було до 1812-го року, коли Москву захопила французька армія, а місто було спалено, подальше існування шовкової фабрики (сімейне підприємство) стало неможливим, тому йому довелось переобладнати цю фабрику під виробництво нанки і ситця, а трохи згодом Олексій почав будувати ще й винокурний завод і навіть використовував паровий двигун, який в той час вже входив до спільного користування. З цього можна зобити висновки, що батько Дмитра був винахідливим і сучасним в своїх поглядах, а також його наполегливість дала можливість сім'ї Мілютіних безбідно існувати й надалі.¹

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 23 p.

В 1815-му році Олексій Мілютін (у віці 35 років), закохався у дочку сім'ї Кісельових Єлизавету Дмитрівну Кісельову (в майбутньому вона стане матір'ю Дмитра Мілютіна), і в цьому ж році 22 серпня вони одружились. А 28 червня 1816 р. у них народилась перша дитина, син, якого вони назвали Дмитром.

Невдовзі молода сім'я переїхала до родинного маєтку Мілютіних в село Тітово. Через два роки у них народився ще один син Микола, а ще через два роки третій син Олексій. Родина доволі часто приїжджала до Москви, особливо влітку і ось приблизно з цього періоду починаються перші дитячі спогади Дмитра Олексійовича Мілютіна, про які він пише у своїх щоденниках.

«В пам'яті моїй жваво збереглося враження нашої тодішньої обстановки в Москві. Будинок батьківський знаходився поблизу М'ясницької, у провулку, що зберіг і досі найменування «Мілютинського».¹ На розі цього провулка та Великою М'ясницькою вулицею була наша парафіяльна церква оригінальної будівлі, в ім'я архідиякона Євпла; а в самому провулку — католицька церква.

Будинок наш, двоповерховий, старовинної панської архітектури, знаходився між садом і обширним двором і стояв боком до вулиці, вздовж якої йшов високий паркан з кам'яними стовпами та залізними ґратами. Напроти головного будинку, паралельно йому і боком до вулиці, стояв двоповерховий кам'яний флігель, неоштукатурений; у ньому жила бабуса Марія Іванівна Мілютіна з обома своїми дочками; а в глибині двору, проти в'їзних воріт, розташовані були служби: стайні, сараї, житло прислуги і т.д.

Сад був старий, тінистий; двір - немощений, частково порослий травою. Щодня водили нас, дітей, через цей двір у флігель до бабусі привітатися із нею. Наш будинок складався, як зазвичай, з цілої анфілади зал, вітальних кімнат; всі меблі та прикраси були в тодішньому смаку, відомому під назвою *style Empire*.»

30 травня 1820 року відійшов у вічність дід Дмитра Мілютіна Дмитро Іванович Кісельов. Через що родина Мілютіних доволі часто стала навідуватись

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 49 p.

до бабусі Прасков'ї Петрівни Кісельової, щоб не залишати її на одинці після смерті чоловіка, до того ж, вона раділа компанії онуків, і між тим приділяла багато часу Дмитру, на той момент йому було 5 років, і він залюбки вбирав в себе всі знання, що отримував від бабусі та своїх тіток і дядьків по материнській лінії, до того ж, дядьки Дмитра навчались військовій справі, хтось тільки в військовій академії, а хтось вже перебував на службі, а отже можна сказати, що маленький Дмитро з дитинства вже мав певне розуміння, хто такі військові, чим вони займаються і особливо це все вражає на особистому прикладі рідних йому людей.¹

У 1821 р. в сім'ї Мілютіних знов очікували поповнення, і 24 березня народився четвертий син – Володимир. В цей час батько родини Олексій Мілютін знов зіштовхнувся з труднощами у своїх справах, потрібно було знову шукати банк, який би зміг йому дати певну підтримку, але з цим також виникли складнощі, через що їм довелося просити клопотання Павла Дмитровича Кісельова (рідний брат Єлизавети Мілютіної (Кісельовой), щоб той допоміг сім'ї своїми зв'язками у цій складній справі.² У подальшому Павло Кісельов намагався постійно допомагати сім'ї Мілютіних за своїми можливостями через велику любов до своєї сестри та племінників.

У 1822 р. 17 вересня у Мілютіних народилась дочка Марія. Ще через рік справи Олексія Мілютіна пішли вгору, він отримав від казни 200 рублів асигнаціями, після чого він прийнявся за устрій і розширення фабрики, щоб особисто слідкувати як ідуть справи, він залишився у селі Тітово і вже з тих пір сім'я Мілютіних перестала постійно їздити з села до міста, з міста до села і прожили в Тітово безвиїзно 1827 р.

В своєму щоденнику Дмитро Мілютін розповідає спогади зі свого дитинства про те, що в основному з ним проводили час мама та його бабуса, так як батько був постійно у роз'їздах. Мати Дмитра Мілютіна зазвичай розмовляла

¹ Von Milyutin, Dmitri Alexeevich. Reflections on Russian Military Policy and Strategy in the 19th Century. Translated by M. H. Young. Berlin: Jahrbuch für Militärwissenschaften, 1890.

² Milyutin, D. A. Historical and Military Essays. Translated by E. P. Moreau. Paris: Revue militaire, 1880. 211 p.

французькою, та і взагалі тогочасне російське суспільство в основному і розмовляла цією мовою. Через що Дмитро навчився говорити французькою раніше ніж російською, в п'ять років він навіть вже знав абетку і міг читати простенькі дитячі книжечки на французькій, а от російській мові його вчив конторник, він же й давав уроки письма, а сільський священник навчав Дмитра вірі.¹

Дитинство Дмитра Мілютіна пройшло в оточенні рідних, які вплинули на його ранній розвиток як особистості. Велике значення у вихованні Дмитра відігравали його бабуся і тітки, а також дядьки, які були пов'язані з військовою службою, що дозволило хлопчику з дитинства формувати уявлення про військову справу на основі прикладів з сімейного оточення. Незважаючи на фінансові труднощі, які періодично виникали в родині, родичі, зокрема дядько Павло Кісельов, надавали підтримку, що допомогло сім'ї Мілютіних подолати складні часи.²

Також важливим аспектом виховання Дмитра була культурна атмосфера, в якій домінувала французька мова та європейські традиції. Він вивчив французьку раніше за російську, що свідчить про вплив західної культури на його становлення. Навчання відбувалося за участю різних наставників — від конторника, який навчав письма, до священника, що прищеплював йому віру. Таким чином, дитинство Мілютіна сформувало його як культурно освічену, релігійно виховану та дисципліновану особистість, що пізніше вплинуло на його успіхи як військового реформатора та інтелектуала.³

Коли Дмитро і його брат Микола підросли, то до них окремо приставили гувернанта швейцара, що говорив з ними на французькій, але тим не менш їх освітою продовжувала займатися мати, Дмитро згадує, що він намагався вчитися старанно, щоб не засмутити її і не спричинити її незадоволеність. Мати

¹ «Memoirs of Field Marshal Dmitry Milyutin», New York Historical Review New York, 1905. Vol. 17, 89-102 pp.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 55 p.

³ Лемешко Г. Військова політики Мілютіна: новий погляд на старі проблеми, Київ. 2015. 175 с.

їх навчала читанню, перекладом книжок, усно і писемно, а також брати писали під диктовку тексти і розбирали морфологію.

Отже, можна зробити висновки, що Дмитро з самого дитинства проявляв старанність і наполегливість до навчання, цікавість до нового, на відміну від свого брата Миколи, який, як згадує Дмитро, своєю непосидючістю міг навіть довести мати до сліз.¹

Але не дивлячись на всі труднощі, брати (Дмитро, Микола та Олексій) росли неподільно разом, були дружніми, не дивлячись на помітну різницю в роках та характерах. Батьки і гувернанти ставили старшого до прикладу молодшим. Брат Микола був двома роками молодше Дмитра, і мав хворобливий вигляд: він був худорлявий, з блідим обличчям, світлим білявим волоссям. З раннього віку виказувалась його натура, нервова та вразлива. Характер його був трохи норовливий, що давало привід до постійних жалоб на нього з боку гувернанток і няньок, і як результат – постійні сльози та покарання.

Третій брат Олексій, що був трьома роками молодше Дмитра та роком молодше Миколи, був хлопець вродливий, живий, більше пустун та веселун, а через те він отримував постійні покарання, молодші брати Дмитра часто більше бешкетували разом, і гевернанту доводилось за ними постійно пильнувати не зводячи очей.²

В своїх щоденниках Мільютін згадував про свійське життя своїх батьків в селі, та про таких же інших великих поміщиків, в компанії яких, зазвичай, діти Мільютіних і перебували.

Численна «двірня» складалася з кріпаків обох статей та різного віку, у найрізноманітніших посадах і званнях. Люди ці здебільшого залишалися в будинку або при будинку від народження до смерті, становлячи ніби особливу касту в сільському населенні. Деякі особистості до того звикали зі становищем

¹ Milyutin, D. A. General Principles of Military Reform in Russia. Translated by W. K. Smith. London: The Royal Military Academy Review, 1875. 262 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 78 p.

своїм, що самі на себе дивилися, як на невід'ємну приналежність «панської» сім'ї.¹

«На чолі нашої домашньої прислуги стояли: стара матуся Парасковія Терентіївна та старша покоївка Марія Петрівна. Перша, за своєю багаторічної досвідченості, мала повний авторитет у дитячій, особливо в перші роки при молодій, ще недосвідченій «барині» На допомогу старенькій була взята молода нянька Пелагея Мосіївна, яка пізніше сама стала головною нянькою і балувала нас, дітей, не менше ніж її попередниця. Обидві няньки були абсолютно безграмотні, повні забобонів і забобонів, властивих російському простолюду, але за своєю добротою і дбайливістю про дітей придбали наше кохання і прихильність.²

Друга «постать», Марія Петрівна, дуже повна жінка зрілих років, розумна і з характером, крім прямих обов'язків головної покоївки, допомагала «барині» й у домашньому господарстві, у ролі економки; користувалася повною довірою моєї матері. Чоловік її Семен Іванович, «дворецький», був людиною серйозною, дуже побожною, з ознаками деякого психічного розладу. На допомогу Марії Петрівні, другою покоївкою була дуже негарна Глафіра Євграфівна; вона потім вийшла заміж за виїзного лакея Івана Попова, який був водночас і палітурником.

З чоловічого персоналу першою особою був згаданий вже раніше керуючий Єгор Федорович Ликов, на прізвище «Зибка», маленький товстенький чоловічок, грамотний, який начитався деякою мудрістю, трохи шахрай і батько численної родини. Потім йшли: конторник, також із кріпаків, два камердинери «барина», кілька лакеїв, кухарів, кучерів, фореяторів, конюхів, скотарів, скотарок, водовозів, безліч майстрових усіх можливих спеціальностей, тощо. і т.д. Поділ праці було доведено настільки, що існувала

¹ Milyutin, D. A. The Russian Army and the War with France in 1799. A Military History of the Napoleonic Wars. Translated by L. F. Siegel. Berlin: Militär-Wochenblatt, 1860. 124 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 185 p.

навіть жінка, обов'язок якої полягав виключно в печінні млинців на масляниці.» – записував про свої спогади Дмитро Мілютін.¹

Виходячи з усього вище написаного про періодичні фінансові проблеми сім'ї, у них таки вистачало коштів для утримання такого «двору» прислуг для утримання свого господарства. З сусідами у Мілютіних були гарні відносини і деякі з них гостювали у сім'ї по декілька днів.

Батько Дмитра дуже любляв полювання, про цю його пристрасть можна детальніше дізнатись теж із записок Дмитра: – «у нього була найкраща на всій околиці псарня; цілий штат псарів, ловчих, доїжджих та інших, обмундированих та навчених; кінський завод Титовський мав також популярність. Іноді полювання здійснювалося у великих розмірах за участю приїжджих сусідів, які приводили і свої зграї; запрошувалося численне суспільство; Жінки виїжджали в екіпажах дивитися цькування зайців, лисиць, вовків. У дитинстві своєму чув я розповідь, ніби незадовго до мого народження, під час вагітності моєї матері трапилося на полюванні в зимовий час, що молоде вовчєня врятувалося від погоні біля ніг її під порожниною саней, причому вона не виявила жодного переляку і прийняла вовчєня під своє заступництво.»²

Окрім зимових поїздок, Мілютіни доволі часто робили виїзди в теплий період року: на сіножаття, або сільські свята, іноді навіть на сукновальню, що була доволі далеко від помістя. Діти, пристрасно любили ці поїздки у супроводі фургону із самоваром та буфетом. Втім, вони також залюбки знаходили задоволення і в наших звичайних щоденних прогулянках пішки з їхнім гувернером, який, незважаючи на свої поважні літа, був гарний ходок, як справжній швейцарський селянин. З ним часто діти пускалися в далечінь, у сусідні села або в ліси. Завдяки цим пішим прогулянкам, діти звикли помічати

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 92 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 298 p.

подробиці місцевості і так вивчили околиці, що її риси досі швидко збереглися в пам'яті Дмитра.

Здавалось би, що такого важливого в цій інформації? Але вже з цього віку ми бачимо зацікавленість Дмитра Мілютіна у дослідженні місцевості, гарна пам'ять дозволяє йому запам'ятовувати деталі, і в подальшому таке дитяче захоплення переросте у серйозне заняття топографією і навіть видання наукових робіт цієї тематики.

Маєток отця Дмитра містив у собі, крім самого села Титова, ще кілька маленьких сіл, що відстояли від села верст на 5, на 7. Місцевість взагалі рівнинна, перетнута багатьма ярами, здебільшого порослими ліщинами. Села оточені великими ріллями, за якими чорніють місцями ліси та гаї, що ще охоронялися в ті часи від пізнішого варварського винищення.¹

У дитячому віці сільське життя представляє багато позитивних сторін у виховному відношенні. Вона розвиває любов до природи, звичку до простоти та простору, зближує з народом та знайомить з його побутом. Але з певним віком виникають такі вимоги, яких село задовольнити не може. Батьки не могли не усвідомити, що для освіти їхніх дітей мало було уроків матері і ледве грамотного гувернера. У свій час батько почав сам займатися з синами, усунувши конторника, він періодично вчив Дмитра російській мові та арифметиці. Він дуже любив ці уроки у чудовому батьківському кабінеті титівського будинку.²

«Ця кімната була на нижньому поверсі, дуже велика, вся навколо обставлена шафами з книгами. Навіть двері були оброблені у вигляді шафових дверцят з фальшивими (картонними) корінцями уявних книг, що нерідко давало привід до комічних сцен, коли той, хто увійшов до кабінету, потім не знаходив виходу з нього крізь суцільні стіни книжкових шаф. У сусідній із кабінетом

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 311 p.

² Енциклопедія історії України: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7, 117 с.

кімнаті знаходився фізичний кабінет, колекції деяких механізмів, верстати, токарні, слюсарні та інші. Батько займався ґрунтовно фабричними та заводськими справами, робив сам різні технічні досліди, вивчав фізику, механіку та любив працювати власними руками,» – такі спогади Дмитра збереглися у його щоденниках про батьківський кабінет.¹

З 1821 року батько Дмитра (Олексій Мілютін) став членом Імператорського Московського товариства сільського господарства, а згодом (1828 року) видав невелику книжку «Посібник до побудови водяних млинів», присвячену зазначеному товариству. Працьовитість і допитливість батька, мабуть, транслиувалася і на Дмитра, оскільки, бачачи перед собою живий приклад, людину, яка розвивалася інтелектуально, робила щось своїми руками, вивчала щось нове, син так само почав захоплюватися всякими нововведеннями та поглинанням нової інформації.

У 1824 році, коли Дмитру було 8 років, батько вважав за необхідне вже серйозніше взятися за його освіту. Він знайшов нового гувернера, поляка, Миколу Матвійовича Заржицького. Це була людина освічена, близько тридцяти років, переважно обізнана в науках математичних і природничих. Дмитро почав вчитися у нього з особливим натхненням, і, треба сказати, що ця людина надзвичайно вплинула на його подальше виховання.² Він змусив Дмитра полюбити математичні науки, в короткий час він встиг пройти значну частину елементарної математики, а у вільні години — пристраситися до деяких простих технічних робіт: слюсарних, токарних, палітурних та інших. Поруч із заняттями з математики та техніки Дмитро та його брат Микола, почали вчитися історії. Почергово читали вголос «Історію» Карамзіна і після прочитання

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 114 p.

² Curtiss, John Shelton. Russia's Crimean War. Durham, N.C.: Duke University Press, New York, 1979. 107 p.

кожного розділу мали переказати сутність її змісту. Таким чином, вони прочитали майже всі 12 томів Карамзіна, коли Дмитру було всього 10 років.¹

Микола Матвійович Заржицький мав особливе вміння заохотити учня до математичних наук: не обмежуючись одним сухим теоретичним викладанням, він намагався займати практичними додатками знань. Так, з перших же уроків геометрії він почав показувати Дмитру застосування цієї науки до землемірства, до зйомки планів, до визначення висоти предметів тощо, а в 1826 році, перш за все, ніж минуло йому 10 років, він уже робив під керівництвом гувернера зйомку всього села Титова, в масштабі 50 сажнів у дюймі. Робота ця сприяла тому, що вся топографія їхнього села виразно врізалася в дитячій пам'яті Дмитра.

Як ми бачимо, батьки Дмитра Мільютіна були дуже стурбовані вихованням та освітою своїх дітей, а також оточували їх турботою та увагою, що не могло не вплинути на подальший розвиток та інтереси синів.

В 1824 р. в сім'ї Мільютіних народилась ще одна дитина – дочка Софія, але на жаль, вона не прожила і року, а потім, в цьому ж році, помер молодший син – Володимир, якому було 5 років. Але у 1826 році Єлизавета Мільютіна (мати Дмитра), знову народила хлопчика, і назвали вони його Володимиром, щоб якось загоїти сердечну рану матері, яка дуже сумувала за своїм померлим сином.

Зима з 1826 року на 1827 рік була останньою в сільському житті сім'ї Мільютіних. Всі зусилля батька сімейства налагодити свої справи розвитком фабрики та заводу, всі заходи, що вживаються для підтримки кредиту, виявилися безуспішними. Фабрика та винокурний завод працювали на збиток, кредитори стали незговірливими, банківський борг не допускав прострочок — і справа дійшла до продажу маєтку з публічного торгу. Зроблено було опис та призначено термін продажу. Не було можливості залишатися жити в селі

¹Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 125 p.

Титово, тому батьки зважилися на початку 1827 р. переселитися до Москви. Батько все ще спокушався надіями на порятунок залишків свого статку. Живучи в Москві, йому було зручніше вести справи, а разом з тим шукати будь-які засоби для життя. В результаті, перебування у місті полегшувало й виховання дітей, які вже досягли того віку, коли прибуток сім'ї став зовсім недостатнім, тим паче, що у цей час старші діти мали розлучитися зі своїм наставником Н.М.Заржицким. В середині травня 1827 року сімейство Мілютіних покинули Титово і оселилися в Москві.

Після переїзду в місто Мілютіни спочатку оселилися на Поварській вулиці, в близькому сусідстві з Кисельовими. Олексій Мілютін незабаром поїхав до Петербурга клопотати про припинення продажу маєтку, а разом з тим, щоб розвідати, чи не трапиться йому нагоди вступити знову на службу. Єлизавета Мілютіна залишилася одна з п'ятьма дітьми у скрутному становищі, позбавлена коштів, не тільки для продовження навчання дітей, а навіть і для підтримки домашнього господарства.¹

Життя сім'ї в місті, після сільського привілля, здавалося незavidним. Та й насправді вона була вкрай важка: доходи з маєтку зовсім припинилися, доводилося жити майже в борг. Тим часом для дітей потрібні були вчителі та гувернери. В таких умовах треба було задовольнятися спеціалістами тизької кваліфікації та часто міняти їх. Тому навчання йшло погано, без системи. Виховання дітей підтримувалося виключно турботами матері, яка продовжувала давати їм уроки французької, наскільки дозволяло її здоров'я. Переносячи мужньо і покірно всі негаразди долі і незважаючи на часті хвороби, вона сама няньчила молодшу дитину, не зводила очей з п'ятирічної вкрай живої дівчинки і особисто займалася трьома старшими хлопчиками, не покладаючись на гувернерів чи няньок. Ось що пише про ті часи Дмитро Мілютін у своїх спогадах:

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 146 p.

«Квартира наша на Поварській була тісна і незручна для нашої численної родини, особливо через нову вагітність матері. Тому на початку 1828 року ми переселилися на Пресню, у віддалену частину міста, більш схожу на передмістя, де можна було за помірну плату мати приміщення, просторе та зручне. Будинок, у якому ми оселилися, дерев'яний, з мезоніном стояв особняком на відкритому з усіх боків піднесенні: спереду його був сад, що спускався аж до вулиці, що відокремлював його від верхнього Пресненського ставка; ззаду — великий двір, наче пустир. Варто було тільки вийти з воріт, щоб потрапити в тіністі доріжки, що огинають ставки. Ще трохи далі за ставком у частині міста, що звалася «Грузини», жили наші близькі родичі князі Грузинські. У той бік часто прямували наші пішохідні прогулянки».¹

Батько сімейства, не зважаючи на всі свої турботи і прикрощі, не падав духом і постійно виявляв незвичайну твердість характеру. Намірившись знову вступити на службу, він повинен був написати обов'язковий, на той час екзамен, для придбання права отримати посаду в статські радники. Незважаючи на свої літа (йому було вже 47 років), він взявся з неугамовною старанністю вивчення тих предметів, якими до того часу зовсім не займався або які встиг давно забути. Влітку 1828 року Олексій Мілютін був обраний в члени Товариства природних знань, що перебуває при Московському університеті, і в той же час видав книжку «Керівництво до побудови водяних млинових коліс, засноване на законах гідродинаміки».²

У червні того ж року Єлизавета Мілютіна знову народила сина, названого Костянтином. До них прийшов новий гувернер, літній, неосвічений і грубий угорець Яничок, якого діти терпіти не могли. Батьки переконалися у неможливості продовжувати домашнє виховання і зважилися з настанням нового навчального року віддати двох старших, тобто Дмитра та Миколу, до губернської гімназії, єдиної на той час у Москві. Щодня їх відвозили туди о 9-й

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 158 p.

² Енциклопедія історії України: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7, 83 с.

годині ранку, а поверталися вони додому ввечері здебільшого пішки, незважаючи на далеку відстань. Дмитро та Микола не встигали додому до домашнього обіду, а тому було влаштовано так, що під час тривалого проміжку між уроками вони отримували досить поганий обід у квартирі наглядача будинку гімназії. Їх завжди супроводжував гувернер Яничек, який навіть під час уроків іноді залишався в класі, на велике невдоволення вчителів, особливо священика, який виходив іноді з себе, бачачи перед собою сторонню людину, що ходить по класу. Траплялося, що між ними відбувалися комічні сцени, які доходили мало не до лайки.¹

У своїх щоденниках Дмитро розповідає про досить плачевне становище навчальних закладів того часу: «У ті часи гімназії взагалі були дуже погані як у навчальному і педагогічному відношенні, так і ще більше в матеріальній обстановці. Скрізь бруд, у вікнах розбиті шибки, тож у зимовий час учні та вчителі сиділи в шубах чи кожухах. Склад учнів був строкатий, але основну масу становили люди бідного і нижчого стану, здебільшого учні, що не отримали належного виховання. Між ними були парубки зрілих років; у старших класах деякі голили бороду, а поряд з такими доводилося сидіти хлопчикам, які неминуче запозичували від старших грубість у поведженні, погані звички, лихослів'я. З боку вчителів та начальства також мало було повчальних прикладів для молоді: вони відносились до учнів неймовірно грубо та суворо; в класах не тільки чулися грубі лайки, але й доходило нерідко і до тілесної розправи: за одне незнання заданого уроку, за неувважність у класі вчителі били лінійкою по пальцях, драли за вуха, а деякі кликали до класу сторожів з пучками троянд і тут же, без подальших формальностей, роздягали винуватого і пороли не на жарт.»²

Така потворна обстановка надзвичайно вразила Дмитра та брата. Звикші до м'яких звичаїв і поведженню домашньої атмосфери, вони дивилися з

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 163 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 172 p.

обуренням і огидою на все, що відбувалося навколо них у гімназії. На підставі зробленого ним вступного іспиту, вони перейшли до 3-го та 2-го класів, але з деяких предметів Дмитро відвідував уроки 4-го класу. Вчення йшло дуже погано. Для Дмитра найбільше тяжкою була латинська мова, якій почав він навчатися незадовго до вступу у гімназію. Викладачем цієї мови був старий Лейбрехт, який половину класного часу займався будь чим, але не проведенням занять. Вчитель математики Терюхін був жовчний і з відштовхувальною зовнішністю, відрізнявся особливою суворістю і звичкою до фізичної розправи. На щастя для Дмитра, з усіх предметів, найкраще він був підготовлений до математики, і тому уроки Терюхіна давалися йому дуже легко. Історію викладав Добровольський, якого всі учні особливо боялися: він за загальноприйнятим у ті часи методом, обмежувався тим, що вів уроки просто читаючи книжку або змушував учнів списувати зошити, від такого рядка до такого, і в класі перевіряв чи вивчений урок кожним учнем. Інші вчителі не залишили навіть жодного враження у пам'яті Дмитра.

Атмосфера у гімназії здавалася дітям вкрай непривабливою та гнітучою. Вони не приховували від матері своєї огид і домагалися припинення щоденних поїздок туди. Однак ці заяви залишилися поза увагою, мабуть, тому, що батьки, з одного боку, вважали скарги дітей перебільшеними і не хотіли потурати дитячим забаганкам, а з іншого — не знаходили можливим повернутися до домашнього виховання, уроки вдома з кількома викладачами коштували надто дорого.

Незабаром Єлизавета Мілютіна змогла влаштувати єдину дочку Марію, (якій на той момент було 6 років) до Катерининського інституту в Петербурзі. Дмитро ж не переставав просити батька, щоб він забрав їх із гімназії. Батько докоряв синам у легковажному ухиленні від гімназичного вчення, яке неможливо замінити домашніми уроками, водночас давав пораду старанно займатися математикою та іноземними мовами. На необхідність знання іноземних мов він вказував щоразу під час розмов про навчання. Дмитро, в

свою чергу, досить часто приносив батькові свої твори, які той не залишав без уваги, але все ж більше звертав увагу Дмитра на історичні твори. І треба сказати, що поради батька не залишилися поза увагою щодо подальших занять Дмитра.¹

На щастя Дмитра та братів, через якийсь час, батьки таки забрали їх з гімназії і вони вступили до університетського пансіону. Так Дмитро описує свої враження про той час: «Заклад цей мав на той час чудову репутацію та особливі переваги. Він знаходився на Тверській і займав весь простір між двома Газетними у вигляді великого каре, з внутрішнім двором та садом. Пансіон називався університетським лише тому, що у двох старших його класах, у 5 та 6, викладали здебільшого університетські професори; але заклад мав окремий, закінчений курс і випускав вихованців з правами на 14-й, 12-й та 10-й класи з чиновиробництва. Навчальний курс був загальноосвітнім, але значно перевищував рівень гімназичного.² Так, до нього входили деякі частини вищої математики (аналітична геометрія, початок диференціального та інтегрального обчислення, механіка), історія, римське право, російські державні та цивільні закони, естетика. З давніх мов викладалася одна, латинська; але трохи пізніше, вже під час мого перебування в пансіоні, на вимогу міністра Уварова, введений був і грецький. Зрештою, до навчального плану пансіону входив навіть курс «військових наук»! Це був дуже дивний, потворний набір уривчастих відомостей з усіх військових наук, що проходив у межах однієї години на тиждень протягом одного навчального року. Такий енциклопедичний характер курсу, звісно, не витримує суворої критики з погляду педагогіки; але в ті часи, коли гімназії у нас були в найжалюгіднішому становищі, Московський університетський пансіон цілком задовольняв вимоги суспільства і стояв нарівні з Царськосільським ліцеєм».³

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 317 p.

² Енциклопедія історії України: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7, 173 с.

³ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 184 p.

Брати Дмитра були повними пансіонерами (тобто жили в інтернаті), сам Дмитро ж — напівпансіонером, тобто жив вдома, а на уроки (ранкові та вечірні) приходив щодня і користувався казенним обідом. На підставі вступного іспиту, він був прийнятий до 4-го класу, брати — до 3-го та 2-го. Хоча вони вступили в пансіон у середині навчального року, проте вчення їх пішло успішно, і після того, що їм довелося бачити і випробувати в гімназії, університетський пансіон здався братам дуже симпатичним. Викладання добрих вчителів, пристойне ставлення їх до вихованців, вихованість більшої частини товаришів становили різку протилежність з порядками та звичаями, що були у гімназії. Як у класний час так і позакласний вихованці були під наглядом особливих осіб, які називалися "наглядачами" і чергували по черзі. Це були люди дуже порядні, хоч, звичайно, і не без слабких сторін.

На літніх канікулах Дмитро любив ритися в батьківській бібліотеці де, зрозуміло, траплялися йому в руки найрізноманітніші книги, які не завжди підходили до його віку. Із захопленням брався він за різні роботи: виписки, переклади, твори — які не завжди відповідали його рокам і ступеню розвитку. Так, наприклад, захотілося йому скласти словник, що складав у собі тлумачення різних термінів граматики, риторики, і взагалі які стосуються теорії словесності. Складений Дмитром «Літературний словник», зрозуміло, був твором дуже слабким, проста дитяча компіляція з підручників, та й чи можна було чекати чогось від 13-річного хлопчика. Проте, вже в такому віці Дмитро вже серйозно став займатися наукою. Отець Дмитра дивився надто поблажливими очима на його твори. Він мав терпіння прочитувати їх, давав поради, а згодом припустився навіть друкування цих дитячих дослідів.¹

У 1864 році вся родина захворіла на кір і згодом померла молодша дитина Костянтин, всі інші змогли одужати і через пару місяців у сім'ї Мілютіних народився ще один син - Леонід. На початок грудня цього ж року батько сімейства мав їхати до Петербурга в надії дати рух справам, що призупинились

¹ Golovin N. H. Lois russes sur le service militaire general «Efforts militaires de la Russie pendant la guerre mondiale». Paris, 1939. 121 p.

під час літнього затишшя. У свята Різдва старші діти проводили більшу частину дня у Кисельових. Перед Різдвом у пансіоні були випускні іспити. Дмитро перейшов до 5-го класу, брати його — до 4-го та 3-го. На урочистому акті, що відбувався в січні, Дмитро отримав два призи. Його батько, нагородив сина за успішний результат іспиту, зробив Дмитру дуже приємний подарунок — верхового коня, невеликого, сірого, якого він дуже любив.¹

Завдяки підтримці деяких друзів П. Д. Кисельова (брата Єлизавети Мілютіної), справи сім'ї пішли на лад, з'явилася надія, що продаж маєтку буде припинено. Але з іншого боку на їхню матір навалились нові тяжкі удари: її наймолодший син Леоніда помер на п'ятому місяці від народження, а приїхавши до Москви, вона дізналася, що й інший син, десятирічний Олексій, раптом тяжко захворів у пансіоні. Через дві доби він уже скінчив життя на її руках. Причина хвороби залишилася нез'ясованою. Таким чином, протягом якихось шести місяців Єлизавета Мілютіна втратила трьох дітей. З десяти народжених нею залишилися живими старші Дмитро з Миколою, Володимир та дочка Марія.

Навчальні заняття Дмитра та брата Миколи в пансіоні тривали своїм порядком. У 5-му класі, до якого Дмитро перейшов з початку року, викладачами були вже всі професори з університету. З усього класу мало хто потрапляв до числа обраних вчителем математики, тобто таких, які визнавалися досить підготовленими та здатними до продовження курсу математики у вищих двох класах, лише з цими учнями професор і займався, всю решту учнів він забраковував, професор ігнорував їх, ніколи не питав і заздалегідь прирікав на найнижчу атестацію — нуль.

«Так, із 60 учнів, які перейшли разом зі мною з 4-го класу до 5-го, Дмитро Матвійович Перевошиков відібрав всього чотирьох, з якими й займався впродовж наступного дворічного курсу. До цих щасливців потрапив і я, тільки

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 189 p.

ми четверо й виходили по черзі до дошки, оскільки Перевощиків слідував своїй оригінальній методіці викладання: він змушував учнів доходити послідовно до висновків власною роботою думки; сам же лише допомагав їм, керував цією гімнастикою мозку, не сходячи зі свого сидла на кафедрі. Таким шляхом встигав він займатись лише небагатьма учнями, пройшовши два роки весь курс математики від арифметики до диференціального обчислення. Правда, такий шлях був нелегкий; він вимагав великої напруги уваги та сили мислення; зрозуміло, що таким шляхом не могли слідувати юнаки, погано підготовлені в молодших класах, так що більшість учнів мали сидіти в класах, ляскаючи вухами і не беручи участі в уроці. Зате шлях цей був, безперечно, найтвердіший і найнадійніший; знання, набуті самотійною роботою, вриваються глибоко і незабутньо. Ті учні, з якими займався Дмитро Матвійович, прив'язувалися до нього особисто та до науки. Серед моїх товаришів були такі, з якими траплялося мені просиджувати по кілька годин у свята і в період канікул над вирішенням якогось нового питання або вигадуючи доказ якоїсь теореми.» - так про свого вчителя згадує Дмитро Мілютін.¹

На літніх канікулах Дмитро, як і раніше, часто прогулювався верхи то з батьком, то на самоті. Так само, як минулого року, він взявся за деякі нові роботи: склав короткий «Посібник до зйомки планів», список основних подій російської історії у формі синхроністичних таблиць, переклав один французький роман, даний йому дядьком Сергієм Дмитровичем.

У цей період у країні почала поширюватися холера, раніше невідома хвороба, яка дійшла до Москви. Незабаром були перервані уроки так само, як і у всіх навчальних закладах у місті, через холеру, яка все посилювалася. Число хворих і вмираючих зросло в жахливих розмірах, а водночас посилювалися зневіра та паніка. Визнано було необхідним вжити швидких заходів: місто було поділено на 20 частин, у кожній частині 97 призначених осіб помічників, були відкриті тимчасові лікарні, кожна частина оточена кордоном, тож сполучення

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 198 p.

між частинами міста було майже перервано або, принаймні, обмежено: проїзд дозволявся лише лікарям та деяким особам за квитками. Був встановлений карантин в місті і навколо нього.¹

Батько Дмитра Олексій Мілютін був серед осіб, обраних для завідування тією частиною міста, де мешкала їхня родина. Він взявся за справу зі звичайною відповідальністю та енергією, не шкодуючи сил для сумлінного виконання свого обов'язку. Він навіть зайнявся науковим вивченням епідемії, яка вперше спіткала Російську імперію, і з цього приводу видав брошуру з картою, що зображала послідовний хід холери від Персії до Москви. Карта ця наочно показувала, що епідемія здебільшого прямувала у напрямку великих річкових і сухопутних шляхів, що доводило, що хвороба заносилася приїжджими, а можливо, і вантажами. У брошурі вказувалися і засоби, випробувані з користю для запобігання холери та лікування її з перших нападів хвороби. Зазначені тоді методи, звичайно, були згодом здебільшого визнані недійсними. Але за надані Олексієм Мілютіним заслуги під час холери йому потім був наданий орден Св. Володимира 4 ступеня.²

Наприкінці 1830 року холера почала слабшати, загальна увага звернулася на нові обставини — повстання Польщі та військові дії, що почалися. Втім, у сім'ї Мілютіних тоді політикою майже не займалися, газет діти не бачили, а тому до них доходили лише чутки, які привозив щодня батько з Англійського клубу. Тим часом у сім'ї знову поповнення: 3 грудня у матері народився ще син, який отримав ім'я Борис. Це були останні її пологи.

Щодо навчання, то після нових іспитів, деякі однокласники Дмитра вирішили скласти офіцерські іспити в інститут і через рік вже були в офіцерському званні. Вражений їх прикладом такого швидкого досягнення, Дмитро задумав почати готуватися до вступу до старшого класу зазначеного Інституту, ще до закінчення курсу в університетському пансіоні, і вважав за

¹ «Memoirs of Field Marshal Dmitry Milyutin», New York Historical Review New York, 1905. Vol. 17, 98 pp.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 384 p.

потрібне розповісти цей план своєму батькові, який привчив сина до повної з ним відвертості. Батько відповів Дмитру розумною порадою не захоплюватися передчасними мріями про вибір якогось спеціального поприща, а піклуватися насамперед про набуття ґрунтовної загальної освіти, він навіть висловлював бажання, щоб після виходу з пансіону син продовжував заняття в університеті, і потім уже в зрілих літах вибрав собі спеціальну дорогу. На цьому поки що перервалися його юнацькі мрії, однак не розсіялися зовсім.¹

У червні закінчилися іспити в пансіоні, внаслідок яких Дмитро перейшов у 6-й, останній клас. Батько у своїх листах висловлював задоволення з приводу отриманих ним балів, і, навпаки, суворо відгукнувся про невдалі іспити його брата Миколи, який, при чудовій своїй обдарованості, дещо нехтував вченням і водночас нестримним своїм ставленням до викладачів збуджував проти себе озлоблення з їх сторони.

Під час канікул Дмитро Мілютін був зайнятий друкуванням своїх скоростиглих творів: «Досвід літературного словника», «Посібник до зйомки планів» та перекладеного ним роману «Якарей Уасу». Клопіт із виданням цих книжок, зрозуміло, був для нього забавою, Дмитру тоді було 15 років. Про його дитячі витвори з'явилися в тодішніх газетах і журналах дуже поблажливі відгуки. Так, наприклад, «Північна Бджола» (1831 р. № 198) дала його зйомці планів таку приємну рецензію: «Автору цієї невеликої книжки 15 років від народження, це зауваження зроблено нами не для того, щоб зауважити, що можуть зустрітися в ній недоліки, а для того, щоб звернути увагу любителів наук на праці молодого людини, яка згодом обіцяє своїми талантами, освітою і любов'ю до наук стати корисним громадянином вітчизні, відмінним слугою Государю».²

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 211 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 261 p.

Книга про зйомку планів була присвячена Павлу Дмитровичу Кисельову, який після отримання екземпляра відповів племіннику дуже люб'язним листом: «Я був нескінченно радий мій дорогий племінник, отримати Ваш лист і прикладену до нього книгу. Ваш виклад науки, яку Ви ще не перестали вивчати (надруковане чи ні), дає гарне уявлення про Ваші здібності до праці. Тому я висловлюю свою щирю похвалу і закликаю продовжувати Ваші заняття з усіляким прагненням. Від цього залежить ваше майбутнє».¹

Вчення Дмитра в пансіоні наближалось до закінчення, він старанно готувався до випускного іспиту, очікуваного у червні місяці. Проте, разом з тим, все більше займало його питання про вибір подальшого шляху в житті. Вважаючи недостатнім отриману в пансіоні енциклопедичну освіту, він перебирав у своїх думках різні спеціальності, що підходять до його схильностей, і найбільше зупинявся на Корпусі інженерів шляхів сполучення або на Генеральному Штабі. Але Дмитро розумів, що мав недостатні знання про справи службові і особливо військову службу. Тому він звернувся до Малигіна, свого товариша, з проханням розповісти йому про власні роздуми цього питання. Малигін у листі описав Дмитру найпривабливішу перспективу всіх користей, які надає обраний ним шлях, тобто, вступ до інституту шляхів сполучення і служба ця не закриває шляху і в Генеральний Штаб, якщо згодом він віддасть перевагу цьому роду служби.²

Отримані від Малигіна відомості, звичайно, зміцнили у Дмитра намір обрати після випуску з пансіону службу в корпусі інженерів шляхів сполучення. Все це не було таємницею для батьків, які не чинили опір його прагненням, але бажали лише трохи відстрочити рішення, щоб утримати сина в сім'ї ще на деякий час, тому що йому тільки до кінця випускного іспиту мало виповнитись 16 років. При цьому вони вважали за необхідне у вирішенні питання про його майбутню службу дочекатися схвалення дядька П.Д.Кисельова, який платив за

¹ Dimitri Milyutin's Role in the Russian Reforms. Historical Studies in Military Affairs. Edited by P. J. Lenoir. Paris: Librairie Military, 1884. 173 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 222 p.

навчання Дмитра в пансіоні. У двох листах матері Дмитра (2 липня і 22 грудня 1832 року) вона висловлювала вдячність Павлу Дмитровичу за доставлені ним кошти, що дозволило закінчити виховання старшого сина і висловлювала прохання про його подальше заступництво для визначення Дмитра на службу, причому згадувалося і про припущення його вступити до Корпусу інженерів шляхів сполучення. На кінець червня іспити закінчилися цілком успішно, Дмитро став першим з випуску учнем, удостоєний нагородження чином 10-го класу та срібною медаллю. У данному йому атестаті було прямо констатовано, що, у разі вступу до військової служби, йому надається «право на підвищення в офіцери з прослужіння 6-місячного терміну в нижчих званнях, навіть якщо не буде вакансії в тому полку, куди буде його назначено». Такий вдалий результат справив велику радість у сім'ї та доставив втіху батькам. Протягом літа Дмитро не відпочивав, а брав уроки мов: французької, німецької, англійської, а також музики. Після закінчення канікул він почав ходити на лекції в університеті з астрономії та механіки. Лекції ці приносили йому велике задоволення.¹

До кінця 1832 року справи Олексія Мілютіна знову вимагали присутності у Петербурзі. Він зібрався в дорогу перед Різдвом і запропонував старшому синові Дмитру з'їздити разом з ним, щоб той зміг відпочити протягом Різдвяних свят. Він охоче прийняв цю пропозицію, хоча до того часу ніколи ще не залишав батьківського даху ні на день. Коли Дмитро з батьком вже були у Петербурзі, то там їм вдалося навідуватись до його молодшої сестри Марії в інститут, батьку вона була дуже рада, а свого брата Дмитра навіть спочатку і не впізнала.

Окрім цього, Олексій Мілютін знайомив сина зі своїми товаришами та просто впливовими людьми. Ось як про ці знайомства пише Дмитро Мілютін у своєму щоденнику: «У числі будинків, з якими познайомив мене батько, був відомий багатій Олексій Іванович Яковлев, він жив у своєму величезному будинку на Василівському острові, дотримувався старовинних порядків і повадився з великою важністю. Батько мій, який з молодих років мав зв'язки з

¹ Milyutin, D. A. On the Military Reorganization of Russia and the New Military Statute. Military Reforms and Their Impact. Translated by E. K. von H. Blackwood. London: The Army and Navy Gazette, 1877.

усією родиною Яковлевих і навіть вважався якось у спорідненості з ними, також обідав щонеділі у старого Олексія Івановича і возив мене з собою. Але, зізнатися, ці обов'язкові недільні обіди надзвичайно обтяжували мене. Крім того, найчастіше відвідував я родичів батька Секретарьових, бував також із батьком у Лачинових, у родині Миколи Петровича Новосильцева, який завідував установами Імператриці Марії Федорівни, і ще в деяких інших. Але з усіх нових знайомств у Петербурзі найбільше привітний прийом знайшов я в сім'ї Авдулиних, з якими мій батько познайомився, коли приїздив до Петербурга раніше. Старий Олексій Миколайович Авдулін був відставний генерал-майор, вдівець, людина старого крою, який тримав себе з деякою важливістю, але в душі добрий і ввічливий».¹

Перебування батька з сином у Петербурзі затяглося довше ніж планувалося, Дмитро вже трохи обжився в Петербурзі, завдяки привітному будинку Авдулиних. Петербурзька атмосфера зміцнила його бажання швидше покінчити з питанням про вибір майбутнього службового шляху. І ось, зовсім випадково це питання вирішилося швидше, ніж він міг передбачити. Між численними своїми знайомими Олексій Мілютін відвідав полковника Майкова Михайла Аполлоновича, командира 1-ї гвардійської артилерійської бригади, який не раз приїжджав до Москви і бував у їх будинку. Олексій узяв сина з собою і в розмові з полковником згадав про його намір вступити на службу до Корпусу інженерів шляхів сполучення. Полковник гаряче повстав проти такого припущення: «Як це можливо, — казав він, — що то за бажання? Ідіть краще до нас, у гвардійську артилерію; ми приймемо вас з розкритими обіймами» ... і таке інше. І в ході розмови, через деякий час зовсім перевернулися всі плани Дмитра Мілютіна. На всі розпитування батька полковник Майков довів, що для Дмитра незрівнянно вигідніше вступити юнкером у гвардійську артилерію, і обнадіяв, що за вислугою юнкером узаконеного 6-місячного терміну і після написання іспиту Дмитро може і в цьому роді служби досягти чину і відкрити

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 135 p.

собі дорогу, набагато блискучу, ніж у відомстві шляхів сполучення. Олексій Мілютін переконався доводами Майкова і дав свою згоду на вступ старшого сина до гвардійської артилерії, Дмитро ж був у захваті.¹

Служба в гвардійській артилерії не тільки сама по собі представилася Дмитру привабливішою, ніж у відомстві шляхів сполучення, але разом з тим могла пряміше і легше привести його до служби Генерального Штабу, що становила кінцеву мету його бажання. Недовго думаючи, вони з батьком прийняли з вдячністю пропозицію люб'язного командира бригади, який дав їм усі вказівки щодо процедури вступу молодих людей юнкерами до військової служби, взявся допомогти їм у цій справі і порадив не гаяти часу, щоб Дмитро встиг до вступу до табору ознайомитися з початковими вимогами стройової служби.²

Таким чином, доля Дмитра Мілютіна вирішилась зовсім раптово та несподівано. За допомогою люб'язного та послужливого полковника Майкова всі формальності, необхідні для визначення на службу Дмитра Мілютіна, були виконані. 16 лютого він був представлений начальнику гвардійської артилерії генерал-ад'ютанту Сумарокову, а наступного дня, 17 числа, Великому Князю Михайлу Павловичу. 20 числа Дмитром подано формальне прохання, 27-го він здав вступний іспит і, нарешті, 1 березня відбулося його зарахування до 2-ї роти лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади званням фєєрверкера 4-го класу.

З вищеописаної інформації, ми бачимо, що не дивлячись на скрутне становище сім'ї Мілютіних, на те, що батьки не могли дозволити собі дати дітям повну домашню освіту, вони все одно намагались шукати будь які доступні шляхи для того, аби діти могли навчатись і в подальшому будувати власне життя. Не дивлячись на свої постійні проблеми з фабрикою, батько виділяв час для сина, вибудовував з ним довірливі стосунки, хвалив за спроби

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 81 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 117 p.

написання власних наукових робіт. Мати, в свою чергу, яка часто хворіла, як можна було зрозуміти із спогадів Дмитра, теж намагалась навчити дітей тому, що сама знала, та приділяла їм майже весь свій час та турботу. Не дивно, що в такій сімейній атмосфері, у Дмитра Мілютіна було бажання навчатися, інтерес до отримання нових знань, з різних сфер освіти і не тільки. Це все і дало поштовх для подальшого його розвитку.¹

«Доля моя вирішена: з 1 березня 1833 року я вже на службі у званні фєєрверкера гвардійської артилерії. На 17-му році від народження доводиться починати життя самостійно, далеко від сім'ї, з якою жодного разу ще не розлучався і з якою звикся всією душею. За рекомендацією полковника Майкова, мій батько звернувся до полковника гвардійської кінної артилерії Якова Федоровича Ортенберга — людини сімейної, викладача артилерії в Михайлівському артилерійському училищі та деяких інших закладах. Ортенберг взявся за умовну плату, 250 рублів на місяць, приготувати мене до офіцерського іспиту з наданням приміщення та продовольства.» — такими словами Дмитро Мілютін почав описувати своє нове доросле життя у своїх щоденниках.²

Нова ситуація в житті Дмитра з першого ж дня йому не сподобалася. Помешкання, куди його поселили, було над лазнями, годувала їх (Дмитра та його сусіда) старенька, мати Якова Федоровича, і годувала їх погано, самого Якова Федоровича вони бачили рідко. Він був зайнятий весь ранок викладанням у навчальних закладах, а вечора проводив у клубі за картковою грою. Уроків Дмитру він зовсім не давав і обмежував свої турботи про іспит, що його чекав, лише представленням програм випробування і зазначенням навчальних посібників. Іншим товаришам Дмитра він також давав уроки лише зрідка.³

¹ Milyutin, D. A. On the Military Reorganization of Russia and the New Military Statute. Military Reforms and Their Impact. Translated by E. K. von H. Blackwood. London: The Army and Navy Gazette, 1877. 169 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 148 p.

³ Encyclopaedia Britannica, "Military Reforms in Russia" 9th ed., vol. 9, 1910, Encyclopaedia Britannica, Inc., 271 p.

Далі Дмитро Мільон робить такі нотатки у своєму щоденнику про один з важливих для нього днів: "20-го березня вперше вдягнувся я у військову форму та з'явився в 2-у батареїну роту, куди я був зарахований. Командиром її був полковник Штаден, добрий чоловік, слухний начальник, що поводився з підлеглими по-людськи, без звичайних у ті часи грубостей і суворості. Полковник передав мене на найближче піклування фельдфебеля Семенова — старого служачи, що з переконливою зовнішністю тримав рота в їжачих рукавицях. Семенов прихильно прийняв мене під свою опіку; перейнявся насамперед приведенням у бездоганний порядок мого обмундирування та амуніції; зайнявся розтолковуванням мене щодо обов'язків моїх, поводження з начальством, з офіцерством, порядку віддання честі, навіть ходи та військової постави; одним словом, він був для мене тим, що "дядько" для новобранця".

Після зарахування до гвардії Дмитро зміг побачитися з батьком не більше трьох днів. Закінчивши свої справи у Петербургу, він поїхав 23 березня до Москви. Його від'їзд остаточно відірвав Дмитра від сім'ї, ще раніше відчував він свою самотність. Тільки в будинку Авдулиних Дмитро міг хоч трохи відводити душу і скидати з себе на короткий час солдатське ярмо. У Авдулиних він завжди знаходив привітність і почував себе, як серед рідних. Але відвідувати їх міг лише зрідка. Весь час, що залишався від стройового навчання та обов'язків служби, Дмитро мав готуватися до офіцерського іспиту. Потрібно було працювати посидюче, вивчаючи об'ємний курс артилерії Весселя, підручник польової фортифікації Половцева, старі керівництва Бусмара та Ельснера щодо довготривалої фортифікації та інше. Потрібно було також креслення, артилерійське і топографічне, якими він вправлявся в якості відпочинку від книжкових занять. Щодо інших предметів та іспитів, то Дмитро був уже настільки підготовлений, що йому було достатньо лише перед самим терміном випробування прорепетирувати давно пройдений матеріал.¹

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 154 p.

Зазначений 6-місячний термін для складання іспитів спливав 1 вересня, і тоді Дмитро подав начальнику рапорт про допущення його до офіцерського іспиту. Але спочатку потрібно було попередньо отримати атестацію від начальства в належній стрійовій освіті, а для цього потрібно пройти через цілу низку оглядів і випробувань, які набагато сильніше лякали Дмитра, ніж іспит з наук у Військово-науковому комітеті. Після представлення начальникам усіх ступенів у висхідній послідовності, від батареиноного командира до начальника гвардійської артилерії, нарешті з'явився він 19 вересня перед корпусним командиром і генерал-фельдцейхмейстером Великим Князем Михайлом Павловичем. Після цього Дмитра Мілютіна було допущено до іспитів, і вони повинні були відбутися у Військово-науковому комітеті 5-го жовтня.

Такі спогади Дмитра Мілютіна залишилися в його щоденнику про цей день: «5 жовтня я став перед вченим судилищем, що складалося з трьох старих артилерійських генералів: Ейлера, Зварикіна і Ебгардта. Іспит був досить поблажливий і закінчився одного ранку. Випробовували мене в математиці, початковій механіці, артилерії, фортифікації; щодо креслення ж задовольнилися представленим мною кресленням польової гармати і топографічним планом, скопійованим мною з моєї дитячої зйомки села Титова. Результат випробування виявився цілком сприятливим; Військово-вчений комітет ухвалив схвальний висновок; але тим ще не закінчилися поневіряння: довелося ще раз з'явитися на огляд Великому Князю Михайлу Павловичу, і після того протягом цілого місяця представлення про моє возведення в офіцерський чин переходило через різні інстанції, так що наказ вийшов тільки 8 листопада, в день іменин Великого Князя Михайла Павловича».¹

Зі зведенням в офіцери Дмитро був спочатку зарахований до 1-ї легкої батареї, під начальство полковника графа Толстого, але так само на нього було покладено навчання нижніх чинів у феєрверкерській школі гвардійської артилерії арифметиці та елементарним відомостям з артилерії. У цій школі він

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 161 p.

проводив досить багато часу і додому повертався постійно втомленим, і таким чином, Дмитро не отримував особливого задоволення на початку свого офіцерства. Тим не менше він міг дотримуватися порад батька, який у всіх своїх листах переконував його в необхідності підтримувати знайомства і зв'язки, частіше відвідувати деякі будинки і в тому числі вказував на генерала Сухозанета (Івана Онуфрійовича), який був раніше начальником гвардійської артилерії, і Дмитра удостоїв своєю увагою.

У вільний від роботи час, Дмитро взявся за вивчення геодезії та топографії з наміром скласти з цієї частини керівництво про зйомку планів, натомість тому, що він уже вивчав підлітком. Майже всю зиму з 1834 на 1835 рік, батько Дмитра прожив з ним у Петербурзі, і він знову, на догоду батькові, повинен був вести світське життя, роз'їжджати по знайомих, часто бувати на балах, брати участь у танцях, хоча все це анітрохи не доставляло. Дмитру насолоди. Причому цей спосіб життя був утрудненим через матеріальне становище Мільютіна. Ось як сам Дмитро про це пише: «...Необхідно було, як і раніше, суворо порівнювати свої витрати з мізерними фінансовими коштами. Руйнівні забаганки "золотої молоді" петербурзького великого світу зовсім і не узгодилися з моїми смаками і схильностями. Залучений тимчасово і майже проти волі у вир уявних задоволень петербурзького зимового сезону, я відчував якусь порожнечу в голові і радий був, коли міг відвести душу у своєму дружньому чи товариському колі. Як і раніше, я часто відвідував Авдуліна, де почував себе як удома. Офіцерське суспільство у нашій бригаді могло похвалитися дружнім товариством».¹

Зі старших офіцерів-дивізіонерів найбільше користувався любов'ю молоді добродушний капітан Микола Герасимович Попов інший капітан, Петро Петрович Корнілов, оживляв товариський гурток своїм гумором та жартами. Навпаки, Сімборський, про який я вже згадував, був несимпатичний і не зближувався з молодими офіцерами. Бригадний штаб складали: ад'ютант-

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 401 p.

поручик Алопеус і скарбник Паліцин, обидва були люб'язні та послужливі товариші. З молодих офіцерів, які командували взводами, Дмитро зійшовся ближче з Олександром Олексійовичем Баранцовим, з Андрієм Івановичем Чариковим, та з князем Рудольфом Кантакузенем. Найважливіше для Дмитра було знайти у своїх товаришах добрих, вірних і чесних друзів. У маленькому колі офіцерів їхньої бригади Мілютіна балували як молодшого, ще дуже юного і багато в чому дуже наївного. Але разом з тим чомусь вважали його «вченим» навіть у середовищі товаришів, які пройшли офіцерські класи Артилерійського училища і, отже, мавших набагато більше права на таку репутацію.¹

Очевидно, таким само був погляд і в їхнього начальства. У перший рік офіцерства на Дмитра покладалися доручення, які вимагали деяких спеціальних відомостей. Так, на нього випав вибір генерала Сумарокова для розробки питання, що його займало особисто, про «регулювання снарядів». Справа ця полягала в наступному: тоді виникла думка, що для більшої вірності артилерійського пострілу з тодішнім сферичним снарядом слід давати йому таке положення в дулі зброї, щоб він вилітав своїм центром тяжіння вперед. З цією метою вигадувалися різні способи для визначення центру ваги снарядів, особливо гранат і бомб, і для позначки на поверхні їхньої точки, яка повинна бути головною при виготовленні зарядів.

Тим часом, Дмитру Мілютіну настав час зайнятися питанням про вступ до Військової академії. Встановлений дворічний термін попередньої стрийової служби спливав у листопаді, і на той час треба було приготуватися. Познайомившись з деякими з офіцерів першого (теоретичного) класу Академії, він дістав від них навчальні програми, отримав усі потрібні довідки і за їхніми вказівками міг підготуватися до переводного іспиту з теоретичного класу в практичний, тобто скоротити перебування в академії на цілий рік. Поручики гвардійського Московського полку Микола Григорович Глінка та артилерії Микола Григорович Богаєвський надали йому велику послугу тим, що дали

¹ Milyutin, D. A. Historical and Military Essays. Translated by E. P. Moreau. Paris: Revue militaire, 1880. 211 p.

літографування записки, за якими вони готувалися до іспиту. 3 травня місяця Дмитро взявся за нову роботу.¹

Незважаючи на вимоги світського життя та обмеження у фінансах, Дмитро Мілютін залишався вірним своїм науковим та професійним прагненням, продовжуючи активно займатися самоосвітою, що, зокрема, виявилось у його прагненні створити посібник з геодезії та топографії. В оточенні вірних друзів і товаришів по службі він зумів знайти баланс між обов'язками та особистими інтересами, а його наполегливість та посидючість у підготовці до Військової академії показали його цілеспрямованість та прагнення до вдосконалення. Підтримка з боку старших товаришів та взаємодопомога серед колег також відіграли важливу роль у його розвитку як майбутнього військового реформатора.

«З усіх навчальних предметів майбутнього іспиту найбільше складними для мене були стройові статuti піхоти і кавалерії, тому що я мав заучувати їх книжним способом, ніколи не бачив стройового навчання в натурі. Потім головним предметом вивчення була тактика, яка проходила у перший рік академічного курсу. Інші предмети були порівняно не важкі, окрім хіба військової історії, значна половина якої проходила в теоретичному класі і вимагала дуже напруженої роботи пам'яті. Що ж до курсу геодезії, який був досить складним для більшості учнів, то я був уже настільки до нього підготовлений, що для мене він був навіть не складним, а скоріше відпочинком та розвагою від маси тактичних відомостей, які доводилося заучувати на пам'ять, з воєнних наук,» – так писав Дмитро про підготовку до іспитів.²

Для вступу до старшого класу Військової академії йому довелося працювати дуже усидливо, з крайнім напруженням зусиль пам'яті та уважності. В останні дні жовтня і на початку листопада він послідовно склав спочатку

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 172 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 186 p.

вступний іспит, а потім переводний (з молодшого до старшого класу) і з усіх предметів випробування отримав атестацію, цілком схвальну. Потім він почав відвідувати лекції, хоча формальне зарахування до Академії було лише 7 грудня. З того дня Дмитро повісив собі аксельбант, який служив тоді відмінним зовнішнім знаком офіцерів, які перейшли до практичного відділення Академії. Знак цей зберігався і після виходу з Академії протягом річного терміну, протягом якого офіцери, що закінчили курс, відряджувалися до Генерального Штабу до переведення їх у цей корпус.

Вступивши прямо до практичного (тобто вищого) відділення Військової академії, Дмитро мав працювати посилено, щоб не відстати від своїх товаришів, які пробули вже рік в академії і поступово освоїлися з усіма її порядками та обстановкою. Тоді академія була ще дуже бідна на навчальні посібники: друкованих посібників не існувало з жодного предмету, для практичних занять користувалися старими картами та планами, у яких рельєф місцевості був виражений вкрай незадовільно. У практичному відділенні, як показує саме найменування, учні офіцери зайняті були переважно роботами письмовими і креслярськими: тактичними, фортифікаційними, геодезичними та за спеціальністю Генерального Штабу, а також вправами в російській та іноземних мовах. Лекції ж слухалися лише з військової історії, стратегії, військової географії та обов'язків Генерального Штабу. За тактикою — головним навчальним предметом академії кожен офіцер мав послідовно виконати низку завдань із усіх частин пройденого (в теоретичному відділенні) курсу, починаючи з найпростіших, до найскладніших, з різним складом військ, від одного батальйону до цілого корпусу. Тактичними заняттями керували: професор тактики флігель-ад'ютант полковник Веймарн (Іван Федорович), який обіймав посаду обер-квартирмейстера Гвардійського корпусу та ад'юнкт-професор капітан Гвардійського генерального штабу Фролов І. С.¹

¹ Encyclopaedia Britannica, "Military Reforms in Russia" 9th ed., vol. 9, 1910, Encyclopedia Britannica, Inc., 147 p.

Після тактики найважливіше місце в академічному курсі займали військова історія та стратегія. Як було зазначено, військова історія відбувалася частиною теоретичному відділенні, частиною практичному, де викладалася і стратегія. Викладачем цих предметів був артилерійський генерал-майор барон М. В. Медем, його ад'юнктом був підполковник Генерального Штабу князь М. С. Голіцин.¹

Геодезію, вищу та нижчу (або топографію) викладав полковник Олексій Павлович Болотов, вихованець Муравйовської «Школи колонновожатих», який присвятив себе виключно математиці, — людина симпатична своєю прямою та простотою у зверненні, за любов до своєї спеціальності.

Військова географія викладалася в обох відділеннях Академії: у теоретичному — підполковник інженерів шляхів сполучення Михайло Олександрович Мов читав огляд деяких прикордонних просторів Європейської частини імперії та Кавказу; у практичному ж підполковник Генерального Штабу Густав Федорович Стефан — огляд сусідніх з імперією європейських держав: Швеції, Пруссії, Австрії та Туреччини.

«Обов'язки офіцерів Генерального Штабу» викладав полковник Генерального Штабу Аполлос Олексійович Іванов. Це була людина немолода, яка мала репутацію досвідченого офіцера, знавця канцелярської роботи по чатсині Генерального Штабу.²

Навчання Дмитра Мілютіна у старшому класі Військової академії вимагало від нього не лише значних зусиль, а й уміння адаптуватися до складних умов. В академії того часу відчувалася нестача сучасних навчальних матеріалів, а курси були насичені практичними завданнями, що вимагали глибоких знань та точності у виконанні. Незважаючи на ці труднощі, Мілютін показав свою цілеспрямованість та наполегливість, успішно справляючись із

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 286 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 193 p.

завданнями та освоюючи складні дисципліни. Його підготовка до служби у Генеральному штабі, особливо під керівництвом викладачів, заклала міцний фундамент для майбутньої реформаторської діяльності.

У 1836 році настали іспити. Вони тривали з 2 по 17 жовтня та пройшли досить успішно для Дмитра. Майже з усіх предметів викладання він був атестований повними балами, загалом не діставало лише 8 балів до повних 560-ти. У той час для атестації успіхів учнів була прийнята у Військовій Академії французька система, яка полягала в тому, що кожному навчальному предмету, зважаючи на важливість його, надано відомий коефіцієнт, на який помножуються цифри, встановлені для визначення градації успіхів. Так, наприклад, з головних предметів — тактики та стратегії (з військовою історією) — повна кількість балів була 100 і 80, тоді як із іноземних мов — лише 10. стройовими статутами. Загальна сума отриманих балів була однакова у нього і у поручика артилерії Штюрмера, який конкурував з ним, який за старшинством у чині і став першим у списку випускних офіцерів, а Дмитро — другим. Але випробування з кожного предмета викладання професорами у присутності найближчого академічного начальства вважалися лише домашніми іспитами і не були ще кінцевим рішенням долі учнів.¹

Попереду на них чекав «публічний» іспит, у присутності військового міністра, директора Академії та великої кількості запрошених сторонніх осіб. Дмитро Мілютін про очікування цього іспиту пише так: «День іспиту очікувався з трепетним хвилюванням; майже цілий місяць доводилося сидіти, не підводячи голови, над книгами та зошитами, щоб не дати випаруватися з пам'яті величезній масі завчених фактичних подробиць. Зрештою, настав страшний суд. Він був призначений на 12 та 13 листопада; з кожного предмета навчального курсу викликалося кілька офіцерів, яким лунали квитки (питання) програми, на вибір Спадкоємця Цесаревича чи військового міністра. На превеликий жаль, на мою частку дісталися два питання з найнецікавіших і

¹ Milyutin, D. A. Historical and Military Essays. Translated by E. P. Moreau. Paris: Revue militaire, 1880. 168 p.

сухих: за тактикою — перший квиток програми, про властивості та види піхотного ладу; з військової історії - кампанія Суворова у Польщі 1769 року. Збентежений невдалим вибором ще більш, ніж блискучою публікою, я відповів на обидва питання так, що сам був собою незадоволений, хоча високопоставлені судді й схвалили мої відповіді, а Спадкоємець Цесаревич пригадував цей іспит років тридцять чи сорок пізніше».¹

Дмитро лише 13 листопада зміг зітхнути вільно, відпочити розумово та фізично після цілого року напруженої роботи. Конференція і Рада Академії, після обговорення результатів випробувань, визнали п'ятьох з числа 16 офіцерів, що закінчили курс, гідними випуску за першим розрядом, тобто з нагородженням за «відмінні» успіхи наступними чинами, а саме: поручика артилерії Штюмера, Дмитра Мілютіна, поручників лейб-гвардії Московського полку Глінку, Чугуївського уланського – Рубця та Псковського кірасирського – Міцевича. Крім того, Штюмеру та Мілютіну за представлені твори присуджено срібні медалі, їхні імена були занесені на академічну мармурову дошку. За статутом Академії, офіцери, які закінчили курс, мали право на 4-місячну відпустку зі збереженням утримання, і потім вже прибували на службу, як «зараховані до Генерального Штабу».

9 грудня всі випущені з Академії офіцери, представилися генерал-квартирмейстеру, генералу від інфантерії Шуберту, та був військовому міністру князю Чернишеву. На другий день, 10 грудня, вийшов наказ про зведення Дмитра Мілютіна в чин поручиків гвардії із зарахуванням, як і раніше, у 2-у батарею батарею лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади.²

Іспити у Військовій академії стали для Дмитра Мілютіна важливим етапом, що підкреслив його визначні здібності та високий рівень підготовки. Незважаючи на хвилювання і невдалий вибір питань на публічному екзамені,

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 205 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 339 p.

він зумів гідно проявити себе і заслужити на визнання своїх знань. Його друге місце у списку випускників лише формально поступалася першістю старшому за чином, що не применшує значущості його досягнень. Високі результати, срібна медаль та занесення імені на мармурову дошку Академії підтверджують його академічні успіхи та потенціал для подальшої військової кар'єри. Цей етап став початком його шляху до видатних реформ та впливу на армію імперії Романових.¹

Під час своєї відпустки Дмитро Мілітун природно поспішив приїхати додому до Москви до своїх батьків і братів, ось як він пише про це у своїх спогадах: «Чотири місяці моєї відпустки протікали для мене дуже швидко. Наприкінці квітня, коли я мав уже залишити батьківський кров і повернутися на службу, приїхав до Москви, на зміну мені, брат Микола. Поки я насолоджувався привільним сімейним життям у Москві, брат Микола нудгував і нудгував у Петербургу. Вранці справно ходив до департаменту або, за його висловом, «на театр чиновництва»; але канцелярська служба мало цікавила його».²

З'явившись на нову службу перед табірним часом, коли в Гвардійському генеральному штабі починається сезон польової служби, Дмитро ледве встиг познайомитися з новими товаришами і абияк влаштувати свій домашній побут на новій квартирі, коли довелося вже вирушити (18 травня) на розвідку околиць Красного Села для підготовки карти до майбутніх маневрів. За введеним порядком, кожному з офіцерів Гвардійського генерального штабу призначалася ділянка місцевості, яку він мав об'їхати (в обивочному возі) для позначення на карті засіяних полів та якості доріг. Робота ця зазвичай займала днів 7 або 8. Засіяні поля, які вважалися на маневрах непрохідними, покривалися карміном; погані місця доріг позначалися умовними кольорами.

Після повернення з цього першого «відрядження» і до виступу військ до табору Дмитру залишалося близько двох тижнів, протягом яких він зайнявся

¹ Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. 141 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 217 p.

приготуваннями до табірному життю і деякими своїми справами, а саме - питанням про видання його перекладу твору генерала Жоміні про Наполеона. З приводу цієї роботи Дмитро зустрів зовсім несподівану неприємність: автор книги, дізнавшись про зроблений ним переклад, чомусь вважав це порушенням своїх авторських прав, запросивши Дмитра до себе, він із роздратуванням висловив йому своє невдоволення. Його виправдання не переконали автора в безпідставності його претензії, тому Дмитро мав звернутися до свого начальства з проханням про офіційне роз'яснення знаменитому військовому письменнику, що ні в законах наших, ні в договорах не існує передбачуваного їм обмеження права перекладача іноземної книги неодмінною умовою дозволу автора. Незабаром Дмитро отримав офіційно, через керівництво, повідомлення, що військовий цензор генерал-лейтенант Михайлівський-Данілевський, не визнав можливим допустити друкування російською твори генерала Жоміні без «ретельної переробки» всієї його політичної частини. Такий вирок цензора остаточно відбив у Дмитра бажання продовжувати справу, він кинув зроблений уже переклад і почав вигадувати іншу роботу, яка невдовзі їй представилася.

Дмитру Мільютіну було запропоновано роботу для «Енциклопедичного Лексикону», що видавав його книгопродавець Плюшар. Він познайомився з головним редактором цього видання Олександром Федоровичем Шеніним, який був водночас інспектором класів у Павлівському кадетському корпусі. Ось як про нього пише сам Дмитро: «Шенін прийняв мене дуже охоче до числа співробітників видання за статтями військовими та математичними. У той час друкувався вже IX том Лексикону, в якому йшли статті на літеру В. Вперше Шенін запропонував мені лише кілька неважливих статей на цю літеру, ніким ще не взятих, але потім дав мені вибрати статті на літеру Г, а також на Д. На ці обидві літери надано мені було до 120 статей різного обсягу.¹

Майже одночасно з отриманням роботи для «Енциклопедичного Лексикону» Плюшара Дмитро став співробітником та іншого видання такого ж

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 226 p.

роду – «Військово-Енциклопедичного Лексикону». Видання це щойно починалося, вийшла лише перша книжка. Головним редактором був генерал-лейтенант барон Людвіг Іванович Зедделер, колишній віце-директор Військової Академії, а тепер обіймав посаду інспектора шкіл військових кантоністів та Аудиторіатського училища. Дмитро був представлений йому ад'юнкт-професором Військової Академії князем Миколою Сергійовичем Голіциним, за допомогою якого спочатку велися всі відносини Мілютіна з головним редактором. У Військовому Лексиконі йому було запропоновано взяти на себе переважно статті з математичних наук (з включенням астрономії, геодезії, механіки, фізики). Першими серйозними статтями для I тома Дмитру довелося опрацювати: «Алгебра», «Аналіз», «Арифметика», «Астрономія»; всього ж до 25 статей на літеру А. Понад ці спеціально математичні статті йому було запропоновано: з військових наук — «Армія» і з географії — «Африка»; але з цих статей він прийняв він лише останню. Потім йому було запропоновано до 20 статей на літеру Б, у тому числі деякі великі: «Балістика», «Барометр і барометричний вимір висот», та кілька статей військових: «Батальйон», «Бригада» та ін.

Щодо військової служби, то в зимовий час було мало занять. Крім двох старших ад'ютантів, на яких лежало поточне діловодство по обох відділеннях штабу, інші офіцери, не виключаючи і займавших посади дивізійних квартирмейстерів, були майже вільні від будь-яких обов'язків, окрім хіба розстановки жалонерів у разі якогось параду та присутності на виходах у палаці та на розводах у «найвищій» присутності.

Все ж таки, незважаючи на проблеми, з якими зіткнувся Дмитро при спробі видати свій переклад книги, ця обставина змусила його перейти до інших проектів, де йому довірили написання значних статей з математичних та військових тем. Ці проекти сприяли його подальшому інтелектуальному розвитку та зміцнили його репутацію у наукових колах.

До настання літнього періоду посилених службових занять Гвардійського генерального штабу весь вільний час Мілютін присвячував приватним роботам, за які міг отримати хоч якісь кошти для поповнення свого бюджету. З припиненням участі в обох Енциклопедичних Лексиконах потрібно було шукати нові роботи, і тому в нього почали виникати один за одним різноманітні проекти та накладалися програми видань, такі як: військовий журнал при Військовій Академії, посібник для офіцерів тієї ж Академії до історичного вивчення вищої тактики, такого ж історичного вивчення стратегії, вивчення великих полководців тощо.¹

У 1838 р. в сім'ї Мілютіних сталася сумна подія. 23 липня померла мати Дмитра Мілютіна, 26 липня, у вівторок, відбулося поховання в Новодівичому монастирі. Так про цю сумну подію пише Дмитро у своєму щоденнику: «Брат Микола, який виїхав з Петербурга до отримання звістки про кончину матері, ще встиг на сумний обряд; мені ж не вдалося віддати їй цей останній обов'язок. Приїхавши, після закінчення табору, в Нове Село, на дачу Авдуліна, щоб, за прикладом минулих років, відпочити кілька тижнів від літніх поневірянь, я тільки тут отримав фатальну звістку, вже через кілька днів після похорону. Як громом уразила мене ця звістка. Хоча мені давно вже було відомо погіршення у стані матері, але мені не спадало на думку, що так близький кінець її життя. Втрата матері була для мене сильним ударом; вона завжди ставилася до мене з такою ніжністю, довірою, відвертістю, що її кончина здавалася мені припиненням половини власного мого існування. Вбитий горем, я кинувся до начальства просити нової відпустки на найкоротший час, і поскакав знову до Москви, щоб, принаймні, вклонитися праху любі матері на свіжій ще могилі, а разом з тим по можливості полегшити своєю участю горе бідного батька».² Смерть матері Дмитра Мілютіна вплинула на нього глибокий емоційний вплив,

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 232 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 239 p.

що він висловив у своєму щоденнику, описуючи сильне горе і втрату, відчуваючи, що її смерть зруйнувала частину його життя.¹

Пробувши з батьком близько двох тижнів, Дмитро повернувся наприкінці серпня разом із братом Миколою до Петербурга. Батько залишався тільки з одним Володимиром, молодшого, Бориса, відвезли до Полторацьких, у тверське їхнє село, а дочка тимчасово помістилася у Кисельових, спочатку на дачі в Петрівському парку, а з 12 вересня у новій їхній московській квартирі.

Після повернення до Петербурга Дмитро Мілютін, користуючись вільним і спокійним часом, знову взявся за свої роботи, перервані на більшу частину літа. Протягом осені він закінчив для курсу воєнної історії свій відділ про Тридцятилітню війну, виправив його за зауваженнями князя Н.С. Голіцина, також закінчив переклад 1-го тому записок Сен-Сіра для «Військової Бібліотеки». Складена для «Вітчизняних Записок» стаття «Суворов як полководець» пройшла благополучно через цензуру і була потім поміщена в одній з перших книг журналу за 1839 (№ 4, квітень).

Наприкінці року до товариства офіцерів додалися ще двоє товаришів з нового випуску Військової академії: поручики: лейб-гвардії Семенівського полку — Володимир Савич Семека та Ізмайловського — Олександр Карлович Баумгартен. Наприкінці кожного року порушувалося у всіх частинах гвардії питання, яке вкрай цікавило молодих офіцерів: хто з них буде обраний начальством для відрядження на Кавказ? Тоді від кожного полку посилялося по одному офіцеру на річний термін, щоб брати участь у військових діях, що не припинялися в цьому краї цілий рік, влітку та взимку. Відрядив один офіцер і від Гвардійського генерального штабу. Вже минулого року мріяв і Дмитро про таке відрядження, йому вже починали набридати безбарвне петербурзьке життя і формалізм гвардійської служби, відчувалася потреба подихати на просторі

¹ Encyclopaedia Britannica, "Military Reforms in Russia" 9th ed., vol. 9, 1910, Encyclopedia Britannica, Inc., 148 p.

свіжішим повітрям, побачити інші, крім петербурзьких, місцевості, і особливо ознайомитися з справжньою військовою службою.¹

Тоді кавказька бойова служба була гарною школою для молодих офіцерів, вона давала їм не лише деяку практичну досвідченість у службі, а й узагалі розвивала їх, а водночас відкривала перед ними більш визначну дорогу. У серпні 1837 року Дмитро повідомив батькам свою заповітну думку, але отримав від матері відчайдушний лист: вона стривожилася, засмутилася, жахаючись однієї думки, що він міг би наражати себе на небезпеку. Через хворобу матері Дмитро не хотів посилювати її становище ще більше, тому думка про Кавказ була відкладена. Але через рік, коли вже її не стало, він знову порушив питання про поїздку на Кавказ. Батько Дмитра не радий був його такому прагненню і радив не напрошуватися на небезпеку, говорячи, що на Кавказі ведеться така війна, що «можна загинути ні за гріш», проте, і не противився, розуміючи моральний обов'язок кожного, хто носить військовий мундир. "Благословляю і сподіваюся", - писав він синові 1 грудня.²

Начальство прийняло заяву Дмитра Мілютіна прихильно, і його відрядження на Кавказ наступного року було наперед вирішено. З половини листопада він почав готуватися до далекої поїздки: піклувався про продаж свого верхового коня, обзаводився похідним приладдям і т.д. Начувшись від брата Миколи стільки чудес про Крим, він мріяв про проїзд на Кавказ кружним шляхом через Крим. Але ця мрія виявилася зовсім непрактичною і не здійснилася.

Отже, в дитячі, підліткові та юнацькі роки відбувався складний процес формування особистості Д.О.Мілютіна. На становлення його особистості активно впливало навколишнє середовище-родина, школа, викладачі, знайомі батька, навколишня суспільна атмосфера. Велике значення мала системна

¹ Benecke, Werner: Die Allgemeine Wehrpflicht in Russland: Zwischen militärischem Anspruch und zivilen Interessen, Journal of Modern European History, Berlin, 2007. 220 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 246 p.

освіта та самоосвіта, постійне спілкування з фахівцями та науковцями. У роки молодості Дмитро намагався розширити свій світогляд, активно займався науковою діяльністю, завершивши важливі проекти, включаючи переклад та статті для військової бібліотеки. Батьки активно підтримували сина у його виборі військової кар'єри .

Розділ III. Військова діяльність та кар'єра Мілютіна. Підготовка до проведення перетворень в імперській армії.

Військова кар'єра Д.Мілютіна розпочалася після навчання у Пажеському корпусі, одному з елітних військових навчальних закладів імперії Романових, цей корпус готував офіцерів для гвардійських та армійських частин. Навчання в корпусі не лише дало Мілютіну необхідні теоретичні знання, а й заклало фундамент його майбутнього військового мислення. Тут молоді офіцери вивчали тактику, стратегію, військову історію, інженерне мистецтво та інші предмети, необхідні для майбутньої військової кар'єри.

На ранніх етапах своєї служби в Преображенському полку Мілютін виконував стандартні обов'язки гвардійського офіцера, серед яких були: командування підрозділом солдатів; підготовка особового складу до парадів і військових навчань; контроль дисципліни та організація повсякденного життя полку.¹

У цей час Дмитро занурився у військову справу і почав уважно вивчати не лише тактику та бойову підготовку, але й організацію військових підрозділів. Саме під час служби в Преображенському полку він почав обмірковувати необхідність реформ у військовій системі імперії.

Мілютін пізніше використовував свій досвід служби у Преображенському полку для формування своїх ідей щодо покращення підготовки та організації армії. Він побачив, що навіть у елітних частинах імперської армії існували серйозні проблеми, пов'язані з недостатньою підготовкою рядових солдатів, недостатньою увагою до тактики ведення бою і надмірною фокусом на парадну складову армійської служби. Його критичні зауваження, викладені у щоденниках та пізніших працях, свідчать про його занепокоєння станом армії навіть у найпрестижніших полках.²

¹ Carl Van Dyke, *Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914*, New York, 1990. 85 p.

² Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 171с.

Про цей досвід він писав: «Незважаючи на блискучий вигляд наших гвардійських частин, я бачив, як багато в них бракує реальної бойової підготовки. Великий акцент на парадах і зовнішній вигляд часто відволікав від основного — здатності до бою».¹

Цей досвід сформував його бажання реформувати армію, зробивши її більш професійною, орієнтованою на боєздатність, а не на політичний вплив.

Однак Мілютін розумів, що для успішної кар'єри лише служба в гвардії недостатня. Він прагнув здобути глибші знання та стати кваліфікованим військовим спеціалістом. Тому в 1835 році Мілютін подався до Імператорської військової академії Генерального штабу, одного з найкращих військових навчальних закладів в Східній Європі того часу. Академія Генштабу готувала офіцерів для стратегічного керівництва армією і була відома своїми високими стандартами.

Навчання в Академії мало глибоко теоретичний характер і включало в себе вивчення таких дисциплін, як: військова стратегія і тактика; оперативне мистецтво; військова історія, особливо європейських і імперських кампаній; географія і фортифікація; математика, особливо аналітична геометрія та топографія, що були необхідними для військового планування.²

Мілютін відзначився своїми здібностями до аналізу та інтерпретації військових ситуацій, що в майбутньому допомогло йому як реформатору. Важливим аспектом навчання була робота з військовими архівами, дослідження минулих військових кампаній, зокрема наполеонівських війн, що стало основою його наукової діяльності.

Один із найважливіших результатів перебування Мілютіна в Академії — це його наукові праці, які аналізували військову стратегію та тактику. Під час навчання він почав активно займатися дослідженням Наполеонівських війн, що

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 251 p.

² Коць М.П., Марра Мунд: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Редкол.: Ігор Гирч та ін. Львів, Київ, Нью-Йорк. 405-436 с.

пізніше призвело до написання його відомої праці «Історія війни 1812 року». Це дослідження стало одним із найбільш детальних аналізів того, як велися військові кампанії в Європі на початку XIX століття.¹

В своїх працях він аналізував військові помилки, планування, логістику, а також взаємодію між різними родами військ. Мілютін підкреслював важливість інтегрованого підходу до війни, який включає не лише боєздатність армії, але й стратегічне планування та логістичну підтримку.

Про своє навчання в Академії він писав так: «Академія відкрила переді мною нові горизонти військової науки. Тут я зрозумів, що успіх на полі бою залежить не лише від солдатів та їхньої мужності, а й від того, як ретельно організовано та сплановано операцію. Мій обов'язок як офіцера — бути не лише командиром, але й стратегом».²

Однією з перших його наукових праць стало дослідження про ведення військових операцій під час наполеонівських війн, що було вже згадано раніше. Сама праця писалася протягом декількох років і була опублікована в кілька етапів. Основний період роботи над монографією припав на кінець 1830-х та початок 1840-х років, коли Мілютін почав служити у Генеральному штабі.

Закінчивши академію в 1836 році з відзнакою, Дмитро Мілютін отримав звання поручика і був зарахований на службу в Генеральний штаб, де почав займатися науково-військовою діяльністю. Мілютін швидко завоював репутацію талановитого військового теоретика і аналітика. Його роботи з аналізу тактики та стратегії привернули увагу військового командування.

Під час навчання його зацікавила тема стратегій і тактик, які застосовувалися під час наполеонівських кампаній, що на той час були досить актуальними для вивчення. Поразка Російської імперії в Кримській війні (1853-1856 рр.) пізніше ще більше підкреслила важливість глибокого аналізу

¹ Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. 139–143 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 415 p.

військових кампаній, і досвід наполеонівських війн вважався зразком для багатьох європейських держав.¹

Вся наукова праця зосереджувалася на наполеонівських кампаніях 1805–1812 років, зокрема на їх аналізі з точки зору стратегічних і тактичних рішень. Дмитро прагнув зрозуміти, які уроки з цих військових конфліктів могла б винести імперська армія для підвищення своєї ефективності. Він, як історик і теоретик, зробив акцент на необхідності зміни підходів до організації та мобілізації армії, особливо в умовах війн того часу.²

У написанні наукової праці Мілютін не був самотнім. Він підтримував тісні контакти з академічною спільнотою військових істориків і теоретиків. Його ідеї підтримували такі відомі постаті, як генерал Михайло Драгомиров, один із ключових військових мислителів того часу, з яким Мілютін неодноразово обговорював свої дослідження.

Але відносини Дмитра Мілютіна з Михайлом Драгомановим були складними і багатограними, відображаючи широкий спектр ідейних та політичних протистоянь між ними. Мілютін представляв імперський погляд на розвиток і управління військовою системою імперії Романових, тоді як Драгоманов був прихильником національного самовизначення народів, демократичних ідей та федералізму, які суперечили імперській політиці.³

Михайло Драгоманов виступав за права національних меншин, особливо українців, що на той момент були у складі імперії Романових. Він відстоював ідею децентралізації імперії, що мало на увазі ширші права для регіонів і народів. Дмитро Мілютін, навпаки, вважав, що зміцнення імперської військової системи і централізованого управління є ключем до збереження стабільності та сили імперії.

¹ Марченко, О.І., Приліпко, Т.А., Новицька, А.І. Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України. Харків, 2013. 81-94 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 46 p.

³ Архів Михайла Драгоманова: Т. 1 (Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 р.), Видав. Праці Українського Наукового Інституту Т. 37 Варшава, 1938 р. 327 с.

Оскільки Мілютін займав високі посади у військовому керівництві, він підтримував імперські інтереси, що включало суворий контроль над приєднаними територіями з національними меншинами, включаючи українські землі. Драгоманов же, критикуючи автократичні методи управління, активно просував ідеї автономії, федералізму та захисту культурної ідентичності.

Окрім Драгоманова, Мілютін мав і інші важливі та корисні зв'язки, наприклад, важливу допомогу Дмитру у збиранні матеріалів та структуризації праці надавали його колеги з Генерального штабу, які працювали разом з ним у сфері військової освіти та аналітики. Вони допомагали йому в пошуку джерел, надавали поради щодо інтерпретації окремих подій і забезпечували доступ до важливих документів.¹

Тут можна згадати Михайла Сікорського, який був одним з найвпливовіших колег Мілютіна. Він відзначався своїми глибокими знаннями у військовій справі та історії. Сікорський підтримував Мілютіна у пошуках джерел і документів, а також у структуризації матеріалів його наукових робіт. Його експертиза у військовій історії була безцінною для Мілютіна.²

Не можна не згадати Олександра Романова, ще один видатний військовий діяч, був знайомим Мілютіна з часів його навчання в Академії. Романов активно займався аналітичною діяльністю та вивченням військової тактики. Він надавав Мілютіну поради щодо інтерпретації військових кампаній і подій, а також допомагав у визначенні ключових факторів, що вплинули на результати бойових дій.

Ще був Петро Коптьєв, будучи одним із найближчих соратників Мілютіна, він відіграв важливу роль у його науковій діяльності. Він спільно з Мілютіним аналізував військові кампанії та обговорював стратегії, які використовувалися під час різних воєн. Коптьєв допомагав Мілютіну в зборі

¹ Архів Михайла Драгоманова: Т. 1 (Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 р.), Видав. Праці Українського Наукового Інституту Т. 37 Варшава, 1938 . 262 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 63 p.

матеріалів, що стосувалися операцій, які проводились під час наполеонівських війн.

Треба ще сказати про Василя Плеве, ще один колега Мілютіна, що брав участь у наукових дослідженнях військової тематики. Його знання в галузі військової історії та стратегічного планування також були корисними для Мілютіна. Плеве допомагав йому в організації інформації та у формулюванні основних ідей, які пізніше стали частиною Мілютінових праць.¹

Крім зазначених осіб, Мілютін також взаємодіяв з військовими істориками та аналітиками, які працювали над документами, пов'язаними з наполеонівськими війнами. Це включало не тільки обмін ідеями, але й доступ до архівних матеріалів, які стали основою для його досліджень.

Таким чином, колеги Мілютіна з Генерального штабу, зокрема Сікорський, Романов, Коптьєв та Плеве, стали важливими союзниками в його науковій діяльності. Їхні знання, досвід та підтримка відіграли ключову роль у формуванні його поглядів на військову стратегію і тактику, а також у підготовці його праць, що зробило внесок у військову науку Російської імперії. Співпраця з такими фахівцями дозволила Мілютіну не лише зібрати важливі матеріали, але й розвинути аналітичні навички, які згодом стали основою його реформаторської діяльності у військовій сфері.

Повертаючись до наукових праць Мілютіна, треба згадати, що вона мала на меті не лише описати хід військових кампаній, але й зробити висновки, які могли б допомогти вдосконалити армію. Він акцентував увагу на таких ключових моментах як стратегічне планування. Наполеон вмів ефективно розподіляти свої війська та використовувати швидкі маневри для захоплення ініціативи.²

¹ Володимир Боніфатійович Антонович (Щоденники). У 3-х томах Упорядн.: В. Короткий, В. Ульяновський. Т. 1. К.: Заповіт, 1997. 238 с.

² Milyutin, D. A. The Russian Army and the War with France in 1799. A Military History of the Napoleonic Wars. Translated by L. F. Siegel. Berlin: Militär-Wochenblatt, 1860. 231 p.

Його дослідження стало одним із перших систематизованих наукових підходів до аналізу наполеонівських війн і справило величезний вплив на розвиток військової науки в країні. Ця праця підготувала ґрунт для його майбутньої діяльності як реформатора, оскільки Мілютін глибоко розумів необхідність адаптації європейських військових практик для армії Східної Європи.

До речі, одразу треба сказати, що Мілютін звернув увагу на швидкість маневру та мобільність французьких військ під час наполеонівських кампаній. Він усвідомлював, що для імперської армії необхідно поліпшити свою здатність до швидкого переміщення і організації бойових дій, що стало одним із пріоритетів його реформ. В результаті, під час реформування армії, він запровадив практику більш гнучких та мобільних підрозділів, здатних швидко реагувати на зміни на полі бою.¹

Дмитро Мілютін пробув рік на Кавказі, набираючись бойового досвіду, після чого повернувся до Петербурга. Але життя там йому здавалося тепер нудним, і його все частіше відвідували думки повернутися на Кавказ. Ось як про це пише сам Мілютін у своєму щоденнику: «Службові заняття в гвардійському штабі, так само як і все життя петербурзьке, були мені не до серця, здавалися вкрай безбарвними, беззмістовними, після мого річного перебування на Кавказі. Майже з перших днів після приїзду до Петербурга оволоділо мною якесь важке почуття невдоволення самим собою і всією обстановкою».²

Мілютін вирішив, що йому необхідно вирватися хоча б на якийсь час з Петербурга, потрібні зміни самих умов життя. Прийшла думка просити про тривалу відпустку за кордон. Задум був сміливий: відомо, як неприхильно дивилася на той час вища влада на закордонні поїздки. Але Мілютін дозволяв

¹ Bucher, H. "Die Militärreformen in Russland und die Rolle von Dmitry Milyutin" // Historische Militäranalysen — Berlin, 1893. — Bd. 6, S. 78-95.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 184 p.

собі сподіватися на поблажливе ставлення до нього від начальства, до всього іншого, вони мали взяти до уваги його здоров'я та заслугу у написанні наукових праць. Подорож за кордон здавалося йому найкращим засобом для лікування як тілесного, і душевного стану. А також він мав можливість наочно ознайомитися з Європою, що, безперечно, обіцяло велику користь для його розвитку.¹

Начальство дало дозвіл на цю відпустку, але при цьому поставило умову, щоб до від'їзду закордон Дмитро відбув осінні маневри, які мали бути ще на початку вересня. За розкладом офіцерів Гвардійського генерального штабу він був призначений старшим офіцером до загону Великого Князя Спадкоємця Цесаревича (Олександра Миколайовича), якому за планом маневрів призначалося наступати від Петербурга до Царського Села та Павловська. Загін Спадкоємця Цесаревича повів атаку на Царське Село, і тут біля воріт Царського місцеперебування маневр було припинено. Ось як у своїх спогадах пише Мільютін: «Государ залишився дуже задоволений, і я зі свого боку отримав особисту подяку від мого тимчасового Августійшого начальника. Це був другий випадок (після випускного іспиту у Військовій Академії), що я удостоївся уваги майбутнього Імператора Олександра II. На другий день після закінчення маневру, я розпрощався з начальством, рідними, товаришами, а 28 вересня залишив Петербург».²

Насамперед Дмитро Мільютін вирушив до Пруссії. З першого кроку на німецький ґрунт Мільютін зрозумів, наскільки бідна його країна і скільки ж вона відстає від Західної Європи. Тому підтвердження цитата з його щоденника: «...якщо подібна думка виникла побачивши такої частини Німеччини, яка вважається найменш обдарованою від природи, то чого можу очікувати в інших країнах Європи, які користуються найбільш вигідними умовами». Коли Дмитро дістався Берліна, то в місті в той час тільки-но відсвяткували коронацію нового

¹ Марченко, О.І. ; Приліпко, Т.А. ; Новицька, А.І. Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України. Харків, 2013. 81-94 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 128 p.

Короля Фрідріха-Вільгельма IV, так що Дмитро зміг ще застати на деяких площах і вулицях сліди колишніх урочистостей.¹

У Берліні Мілютіну не вдалося побачити пруські війська в строю. Поодинокі солдати, що зустрічалися, нагадували йому кантоністів своєї армії. Щодо офіцерів, то вони відрізнялися примірною сумлінністю у службі та ґрунтовною підготовкою до свого ремесла. У цьому плані порівняння їх із молодими офіцерами імперії Романових було не на користь останніх.

Далі Мілютін подався до Австрії. Як турист, Дмитро не пропустив можливості в неділю вранці пробратися в імператорський палац, щоб поглянути на звичайну процесію «виходу» Імператорської сім'ї з внутрішніх покоїв до палацової церкви. Процесія ця відбувалася щонеділі, у присутності публіки, з усією урочистістю. Тут Дмитро побачив поблизу самого Імператора Фердинанда IV — злиденного дідуся, що йшов з опущеними очима, а за ним — усіх членів його родини. Церемонія «виходу» принесла йому також нагоду бачити австрійські військові мундири. У ті часи австрійські військові (генерали та офіцери) не носили військової форми поза службою, тож на вулиці рідко можна було зустріти мундир. В австрійській армії зберігалися ще тростини, які у солдатів привішувалися збоку. Решту часу, подорожуючи, Мілютін багато гуляв пішою прогулянкою містами, помічав особливості архітектури, міські пейзажі Відня, Праги, Мюнхена та інших.²

Наступною Мілютін відвідав Італію, і зупинився він спочатку у місті Верона. Верона цікавила Дмитра як воєнний пункт. На той час ще проводилося спорудження фортів, які мали перетворити це місто на великий укріплений табір. Верона, у зв'язку з фортецями Мантуей, Песк'ірою та Леньяно, вважалася головним опорним пунктом австрійської армії в Ломбардії та оплотом австрійського панування у всій Північній Італії. Мілютін витратив

¹ Brüggemann, Karsten: „Krieg, Militär“, in: Bohn, Thomas M.; Neutatz, Dietmar (Hrsg.): „Studienhandbuch Östliches Europa. Band 2. Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjet-union“, Köln 2002. 304 p.

² Clausewitz, Carl von. Principles of War. Translated by Hans W. Gatzke. Harrisburg, PA: Military Service Publishing Company, London, 1942. 317 p.

багато часу, щоб обійти хоча б частину безперервної огорожі, що оточує місто на обох берегах Адіжа, а потім піднятися на висоти лівого берега річки для огляду (звісно, лише зовні) деяких з передових веж, зведених на зразок так званих Максимільяновських, яким тоді надавалося велике значення. Мілютіну не вдалося бачити ці вежі в Лінцькому таборі, тому було цікаво побачити їх тут. У своєму щоденнику, описуючи веронські споруди, він висловив деякі сумніви щодо сили цих споруд та самої мети влаштування у Вероні укріпленого табору. 25 років пізніше події показали, що знаменитий "стратегічний чотирикутник" австрійців не допоміг їм утриматися в Ломбарді - Венеціанському королівстві. Їхнє панування, підтримуване суворим військовим положенням і прискіпливим шпигунством, лежало важким гнітом над італійським населенням, яке не приховувало глибокої своєї ненависті до володарів.¹

В Італії, роз'їжджаючи містами, Мілютін зміг побачити, як вони святкують Різдво, після свята, наступного дня, відкрилися театри, деякі спектаклі йому вдалося відвідати. Мілютін також не переставав захоплюватися Європейською архітектурою, він намагався відвідувати різні музеї, художні галереї і там йому навіть вдалося бачити Папу Римського Григорія XVI.²

Після його подорожі Італією, Дмитро Мілютін подався до Франції. І насамперед він вирушив до Парижа. Такі спогади Мілютіна залишилися записаними в його щоденнику: «Перші два тижні в Парижі провів я майже на самоті. Потім відвідав я дядька Миколу Дмитровича Кисельова, який був радником посольства, і представився самому послу графу Палену. З дядьком я бачився лише зрідка; але при посольстві був у якості військового агента полковник Генерального Штабу Борис Григорович Глінка, дещо знайомий мені з його рідного брата Миколи Григоровича, товариша мого по Військовій

¹ Hyde A. A diplomatic history of Bulgaria 1870–1886. Cambridge, 1998. 170 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 186 p.

Академії. Борис Григорович люб'язно запропонував мені бути моїм керівником на перших кроках у Парижі».¹

Найбільше Мільютіна цікавили Палати. При першому відвідуванні Палати депутатів він слухав дебати щодо законопроекту про літературну власність, захоплювався красномовством Ламартіна, який був доповідачем комісії, і заперечуючих йому. Вдруге Дмитро також був присутній на дебатах тієї ж Палати щодо додаткових на 1841 кредиторів. На цей раз головними бійцями на трибуні були: Гізо, Тьєр, Берье, Келлерман. Обидва ці засідання справили на нього велике враження. В імперії Романових, у той час, ораторське мистецтво ще було менш відоме, тому Дмитра вразили промови таких обдарованих ораторів, як названі вище, особливо ж у відповідь промовлені експромтом. Але у французьких ораторів був один загальний недолік - багатослівність (розмазаність).

Що стосується військової частини, то Дмитру Мільютіну вдалося бути присутнім тільки на навчаннях піхоти, а також на королівському огляді новосформованих десяти стрілецьких батальйонів, яким при цьому були дані знамена. Дмитро згадував, що йому тоді здалося, що у французькій піхоті не було тієї "виправки", яку звикли бачити вони в арміях Східної Європи та пруської, особливо новобранці спочатку мішкуваті і незграбні. У строю не потрібно педантичного рівняння і точності.² Солдати при офіцерах поводитися невимушено, навіть занадто розв'язано. Важко судити, якою мірою відсутність зовнішньої дисципліни і стрункості винагороджувалася властивостями французького солдата. Нові стрілецькі батальйони (які Мільютін бачив і в самому місці їх розташування, в бараках між Венсеном і Роменвілем) різко відрізнялися від лінійної піхоти і формою та виправкою, а особливо озброєнням. У них вперше з'явилися гвинтівки чи штуцери, тобто рушниці.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 115 p.

² Patrick, Scott A., The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September, London, 2010. 114 p.

Взагалі Франція перша звернула тоді увагу на вдосконалення вогнепальної зброї.

«Побачивши Венсенських стрільців, я подумав: як було б бажано запозичити нам у французів це нововведення, особливо для кавказьких військ. Втім полковник Глінка вже не раз звертав увагу нашого Військового міністерства на удосконалення у зброї та стрільбі, що відбуваються у Франції». Так Мілютін висловив своє враження про французьку армію.¹

З усіх європейських армій французька мала в той час, якщо не найкрасивіше, то найзручніше обмундирування, особливо чепурна була форма артилерії та кінної національної гвардії. Венсенські ж стрільки отримали обмундирування абсолютно нового крою: це був перший приклад заміни в регулярних військах куцих мундирів довгополих на кшталт козаків в імперській армії. Зручність і благополуччя цієї форми впадали у вічі порівняно з короткими мундирами і червоними шароварами французької лінійної піхоти.

Наступною європейською країною, яку відвідав Мілютін, була Англія. Ось як про неї пише Мілютін у своєму щоденнику: «Перші поняття про особливий характер міст в Англії отримав я, проїжджаючи через Кентербері, в якому збереглося багато старовинних готичних будівель і чудовий собор у норманському стилі. Незважаючи на похмурий вигляд більшої частини будівель в Англії, із темної цегли, закопчених кам'яновугільним димом, незважаючи на порожнечу на вулицях, на серйозні, зосереджені фізіономії обивателів, все носить на собі відбиток задоволення, благоустрою та високої культури».²

Взагалі відмінна риса цієї країни є високому ступені суспільного благоустрою та добробуту. Це передова країна європейської культури. Державний механізм відрегульований із чудовою справністю, порядок та спокій охороняються чудово поліцією, приватне життя обставлене всіма зручностями.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 128 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 217 p.

Побачити ж англійську армію Мілютіну не вдалося, але за те він відвідував багато інших визначних пам'яток Лондона і робив про них помітки у своїх записах, так само описуючи відмінності англійців від східніших європейських країн. Мілютін розумів їхній менталітет, звички, спосіб життя, що теж, було не мало важливим у досягненні його мети поїздки за кордон – вивчення інших країн не лише у військовій сфері, а й у соціальній.¹

Далі Мілютін вирушає до Бельгії, ось що про неї пише Дмитро: «14 травня вирушили ми з Брюсселя залізницею до Антверпена, який ще не був тоді головним укріпленим пунктом Бельгії. Ми обмежилися оглядом музею і деяких старовинних готичних будівель: собору та ратуші, і надвечір прибули залізницею в Люттих, знаменитий своїми збройовими заводами. Зупинилися ми випадково в тому самому готелі, де проживав імперський артилерійський полковник Ігнат'єв, відряджений нашим урядом з нагоди замовлення в Люттіхі штуцерів за французьким зразком для озброєння стрілецьких батальйонів, які ми знову сформували. Звичайно, ми познайомилися з нашим співвітчизником і завдяки йому оглянули як новий казенний збройовий завод, так і деякі з приватних майстерень, розкиданих у великій кількості не тільки в місті, а й по навколишніх селах. Вживши на це весь ранок 15 числа, ми того ж вечора вирушили далі в найманій кареті, переїхали Пруський кордон і тільки о першій годині ночі дісталися Аахена, де ледве домоглися приміщення в готелі «Rheinische Hof».²

18 травня Мілютін вже прямував по Ваалу, який ставав дедалі ширшим і навіть розливався на великий простір, утворюючи безліч островів. Близько полудня пароплав зупинився біля Дордрехта, а потім увійшов у бічний рукав річки, що з'єднує Ваал із правим, головним рукавом Рейна — Леком. О 2-й годині дня Дмитро вийшов на берег у Роттердамі. Це перше місто Голландії після Амстердама, за своєю широкістю, населеністю та торгівлею. Тут вже можна скласти повне поняття про типовий характер голландського міста з

¹ Lepsius J. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Berlin, 1922. 251 p.

² Milyutin, D. A. Historical and Military Essays. Translated by E. P. Moreau. Paris: Revue militaire, 1880. 152 p.

лабіринтом каналів замість вулиць, з алеями густих дерев по берегах, з охайними будинками з різнокольорової цегли, з високими черепичними дахами.¹

Далі побувавши в Амстердамі та відвідавши відомі пам'ятки цього міста, Мілютін знову подався до Кельна. У Кельні вціліли ще деякі давнини навіть римських часів. Найбільше Мілютіна цікавили нові фортифікаційні споруди, які на той час ще не були закінчені. Старовинні кам'яні стіни, що збереглися навколо всього міста, були звернені в безперервну огорожу, прикриту спереду земляними насипами. На правій стороні Рейну також укріплено містечко Дейц, з'єднане з Кельном довгим плавучим мостом. Укріплення Кельна належали до перших застосувань нової системи фортифікації, заснованої на кам'яних склепінних спорудах.

Наступною точкою подорожі Дмитра Мілютіна була Швейцарія. Там він зміг походити горами, побачити льодовики, що не вдавалося Дмитру бачити на Кавказі, бо там, на такій висоті, Мілютіну бувати не доводилося. Він з проводжати багато ходив маленькими містечками Швейцарії, робив собі в щоденнику позначки і навіть креслення про деякі будівлі в горах, типу мостів або спостережних вишок. Все про що Дмитро записував у щоденнику, побачивши тут, він намагався проводити паралелі з Кавказом і зрозуміти, як можна було покращити перебування військ у горах.

Далі Мілютін відвідав міста Північної Італії, пробувши там не довго, він уже почав збиратися до від'їзду на Батьківщину і цей шлях лежав через придунайські країни. Він розрахував час так, щоб у нього була можливість трохи повивчати і гори цих країн. І вже 14 вересня Мілютін виїхав зі Скулян. Їхав безупинно на Бельці, Кишинів, Бендери і прибув до Одеси пізно ввечері 15 числа. Про своє повернення він писав у щоденнику такі рядки: «Мушу

¹ Menning, Bruce W. Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861 - 1914. Bloomington: Indiana University Press, New York, 1992. 38-Patrick, Scott A., The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September, London, 2010. 174 p.

зізнатися, що повернення на батьківщину, після цілого року відсутності, справило на мене якесь сумне враження. Вїжджаючи в батьківщину з країни, щойно вирваної з-під турецького гніту, що не встигла ще скинути з себе азіатської дикості, не помічав я в нас значної переваги ні в адміністративному благоустрої, ні в культурі та добробуті населення, такого ж змішаного, як і там, такого ж бідного та приниженого. Перші зустріті імперські солдати мали такий жалюгідний вигляд у своїй сірій дерюзі, що мені боляче було згадувати бачені мною в Західній Європі чепурні війська. Кожне тамтешнє село більше схоже на місто, ніж наші міста, не виключаючи навіть деяких губернських, як, наприклад, Кишинєва. Сама горезвісна Одеса на той час здавалася щойно заснованим, новонародженим містом; у ній тоді не було порядного готелю; вулиці не бруковані, заповнені; у найкращих частинах міста безліч незабудованих пустирів або низькі, потворні хлібні крамниці; населення - напівіноземне: грецьке, італійське, єврейське. У театрі давала вистави італійська трупа. Взагалі місто було мало поживлене; лише бульвар зі статуєю герцога Рішельє та чудовим спуском до моря змальовував загальний вигляд Одеси».¹

Пробувши в Одесі 4 дні, Мільютін 19 вересня виїхав із міста, 22 числа прибув до Києва, де провів півтори доби, а потім уже доїхав 30 вересня до Москви. Так і закінчилась його подорож за кордон. Після 13 місяців безперервних мандрівок Європою, Мільютін почав аналізувати все, що було з ним за цей рік і почав з фінансового боку. Хоч як скромні були його дорожні витрати, вони все-таки вийшли значно з нормальної рамки його звичайних фінансових коштів. У результаті витрачено в зазначені 13 місяців 8839 рублів асигнаціями, що становить у сріблі близько 2500 рублів. На покриття цієї витрати вжито, понад утримання та допомоги від скарбниці (2390 + 2777 рублів асигнаціями), 1900 рублів асигнаціями з заощаджень від заробітків за колишній час, 1000 рублів асигнаціями, отримані від його батька, а потім тільки 772

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 141 p.

бракувалих рублів сріблом) довелося доповнити позиками, які були сплачені із пізніших заробітків. Ось увесь фінансовий баланс.

Після всього вищеописаного, що є особистими підрахунками Мілютіна, він пише так: «Тепер поставлю собі питання: чим окупалися витрачені кошти і час? Початкова і пряма мета здійсненої подорожі - виправлення здоров'я - була певною мірою досягнута: я відчував полегшення колишніх моїх розладів - чи внаслідок винесеного гідропатичного лікування, чи просто завдяки самій подорожі; але набагато важливішим результатом вважаю ту користь, яку подорож принесла мені у відноенні моральному: вона розкрила переді мною зовсім новий горизонт, вказала багато недоліків у моїй освіті; порушила бажання розширити свої знання. Ще взимку, в Італії, накидані були мною нотатки на згадку про те, чим припускав я зайнятися після повернення з-за кордону. До цих занять входили і політична економія, і міжнародне право, і багато питань політики, військової адміністрації, стратегії тощо. Також я мав намір вивчати деякі частини будівельного мистецтва. Бачені мною численні зібрання творів живопису і скульптури познайомили мене з чудесами світу художнього, що залишався на той час зовсім невідомим. Колишня моя любов архітектури знайшла собі новий подих: скрізь, де вдавалося мені побувати, насамперед увага моя зупинялася на творах зодчества; я намагався усвідомити собі типові приналежності стилів та епох; дорожній мій щоденник укладав у собі докладний розбір бачених мною чудових будівель, і в особливій записці викладено спільні думки про основні принципи архітектури, що служили мені керівною ниткою при оцінці переваг і недоліків кожної згадуваної будівлі».¹

З іншого боку, подорож відкрила Мілютіну очі на дійсний стан імперії Романових порівняно із Західною Європою в культурному плані. Люблячи щиро свою країну, він дуже сумував, бачачи щокроку наскільки вони відставали. Мілютін писав, що в судженнях іноземців про них, під формами поблажливої ввічливості, звучало зарозуміле визнання переваги цивілізованого

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 162 p.

європейця над напівосвіченим варваром. Коли Мілютін бачив на сцені, або читав у книзі карикатурні зображення життя у Східній Європі, його не ображала брехня та перебільшення у цих карикатурах, його більше засмучувало усвідомлення, що це дійсність. Тому Дмитро поставив собі пріоритетне завдання – спробувати змінити цю реальність у своїй країні та бути їй корисним.

Повернувшись до Петербурга, взимку 1841—1842 р. Мілютін міг знову взятися за навчання, що він собі запланував, ще за кордоном. Він почав вивчати міжнародне право, політичну економію, багато читав, іноді викладав письмово свої роздуми та замислював різні роботи. Серед таких нотаток були думки про складання «Історії народів та держав Східної Європи», кілька програм для систематичного викладу загального курсу військових наук, припущення про складання курсу польової фортифікації у зв'язку з тактикою тощо.¹

Щодо подальшої служби, то Дмитро не зовсім розумів, куди йому далі рухатися, з одного боку йому хотілося займатися наукою та написанням своїх робіт, а з іншого боку, він не хотів усе життя просидіти у штабі. І було ухвалено рішення вирушити знову на Кавказ. Але досить несподівано у житті Мілютіна відбулися різкі зміни. У травні 23 числа Дмитро Олексійович Мілютін одружився з Єлизаветою Олексіївною Хитровою в 1845 році. Єлизавета походила зі знатної та впливової родини. Її батько, генерал-лейтенант Олексій Петрович Хитров, був видатним державним діячем і військовим. Цей шлюб був важливою подією у житті Мілютіна, оскільки союз із Хитрово зміцнив його становище у вищих колах російського суспільства.²

Після весілля, того ж року, Мілютін був призначений на службу на Кавказ. Хоча на той момент Кавказька війна була у розпалі, Мілютін уже мав досвід бойових дій у цьому регіоні. Його повернення на Кавказ у 1845 році було

¹ Марченко, О.І. ; Приліпко, Т.А. ; Новицька, А.І. Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України. Харків, 2013. 81-94 с.

² Encyclopaedia Britannica, "Military Reforms in Russia" 9th ed., vol. 9, 1910, Encyclopedia Britannica, Inc., 274 p.

пов'язане з новим етапом військової кар'єри та продовженням служби у суворих умовах гірських бойових дій.

Незважаючи на непросту службу в Кавказькій армії, де точилися постійні битви з горцями, цей період став важливим для Мілютіна і в особистому житті, оскільки його стосунки з Єлизаветою Олексіївною залишалися міцними. Дружина підтримувала його і була з ним навіть у складні моменти, що зробило цей шлюб особливо значимим майбутнього військового міністра імперії Романових.

Кавказька війна (1817–1864 рр.) була одним із найтриваліших і найскладніших у імперії. Вона велася проти корінних народів Кавказу, які намагалися зберегти незалежність і протистояти експансії імперії Романових. Основним ворогом імперської армії на Кавказі був імам Шаміль, який очолював національно-визвольний рух горців і організував оборону Дагестану та Чечні.¹

Імперська армія зіткнулася з серйозними викликами через гірську місцевість, недостатню логістику і погану організацію військових сил. Кавказька війна вимагала нових підходів до ведення бойових дій, тактики малих маневрених загонів і поліпшення комунікацій. Участь у цій війні допомогла багатьом офіцерам, включно з Мілютіним, отримати безцінний бойовий досвід.

Коли Мілютін прибув на Кавказ, то на той час там вже тривала активна фаза бойових дій проти військ імама Шаміля. Мілютін приєднався до своєї армії, яка вела боротьбу проти героїчних горців у складних умовах Кавказьких гір. Служба на Кавказі була важким випробуванням для багатьох офіцерів імперії, але водночас і можливістю проявити себе в умовах реальних бойових дій.²

¹ Георгієв Г. Освободителната война 1877 – 1878, Енциклопедичен справочник, „П.Берон“, София, 1986, 288 с.

² Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Дмитро Чижевський. Філософські твори: У 4 т. – Т. 1 під ред. В. Лісового. К.: Смолоскип, 2005. 163 с.

Мілютін спочатку займав посаду штабного офіцера, його основним завданням було планування та організація військових операцій, що включало вивчення місцевості, аналіз ситуації та прогнозування дій ворога. Це дозволило йому здобути репутацію ефективного організатора та стратега, таким чином його аналітичні здібності та вміння швидко привернули увагу командування. Він активно брав участь у плануванні і координації бойових операцій, що дозволило йому набрати практичного досвіду у веденні війни в гірських умовах.¹

Дорога на Кавказ для Мілютіна була досить довгою, воно і не дивно, пройти такий шлях від Петербурга до самої фортеці, де розташовувалися імперські війська, цю фортецю вони називали «Внезапная», ось як пише Дмитро Мілютін про свій приїзд туди: «Дорога була одноманітна і пустельна; у деяких місцях вона йшла чагарниками; більшою ж частиною по відкритій та рівній місцевості. Тільки вдалині, з правого боку, на горизонті, приковував до себе наш зір величний сніговий хребет гір; а прямо спереду виднівся невисокий, лісистий гребінь Гебек-кала, що становив межу між Кумикскою рівниною та нагірною Салатавією. Після тривалого привалу на половині 204 переходу, на березі річки Яман-су, ми переправилися вбрід через цю річку, а потім ще через Ярик-су і засвітло дісталися нарешті до мети нашої подорожі - фортеці Внезапної».²

Через кілька днів, після приїзду начальства та огляду всіх, командування почало формувати загони для подальших боїв. Один із загонів залишався у зборі під «Раптовою», чекаючи закінчення підвезення запасів і приїзду корпусного командира, генерала від інфантерії Головіна, який побажав відвідати Чеченський загін перш, ніж прийняти особисто начальство над Дагестанським загоном, призначеним для дій у Південному Дагестані, саме в верхів'ях Самура.

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 173 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 178 p.

Головною метою дій Чеченського загону було завдати поразки Шамілю у його неприступному укритті Ахульго. Ця укріплена скеля, на правому березі Андійського Койсу, поблизу злиття його з Аварським Койсом, вважалася, у понятті горян, абсолютно неприступною. Чеченський загін почав наступати через Салатавію і Гумбет, не залишав без прикриття саму лінію і затерчене мирне населення. Як тільки смеркалося, війська почали переходити через річку Акташ і рушили далі в глибокій тиші. У голові колони, при провідниках із тубільців та кількох десятках кінних міліціонерів, їхали Шульц та Мілютін. Тільки-но почало світати, зліва почулися гарматні постріли. Вони порушили в них обох крайнє нетерпіння. Їм хотілося скоріше потрапити до справи. Додавши кроку, вони випередили провідників, коли ж побачили над лісом клуби диму, що здіймалися — ознака, що укріплення горців уже взято передовим загonom, Шульц і Мілютін так захопилися, що поскакали вперед одні, ризикуючи бути підстреленими в лісовій хащі¹.

Ось як цей епізод зі свого життя описує Дмитро Мілютін: «У ту хвилину не спадало нам на думку, що, залишаючи самовільно колону, ми дозволяли собі вчинок, що суперечить порядку служби; з мого боку це було необдумане захоплення недосвідченої молодості; але Шульц — офіцер зрілих років, що вже не вперше потрапляв у вогонь, не мав такого виправдання. Згодом він сам зізнавався, що не хотілося пустити мене вперед одного. Отже, ми обидва, як збожеволілі, прямуючи прямо на постріли, прискакали на галявину, серед якої димилися залишки зруйнованого і запаленого укріплення ворожого, а по сторонах його, за пнями зрубаних дерев, лежали купки наших єгерів і перестрілювалися з горцями, що ховалися на узліссі».²

Посередині позиції їхнього загону, на пагорбі, стояли дві гірські гармати, що обсипали узлісся картечю. Мілютін з Шульцем помчали прямо на цей

¹ Kater, Nikolaus: Russische Regierung und Militar. In: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890: Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan. München 2003. 143 p.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 184 p.

пагорб, і незважаючи на застереження артилерійського офіцера, що кричав нам, щоб вони не показувалися верхи на батареї, вони все-таки зупинилися між обома гарматами, на які й без того вже був спрямований частий вогонь горян. З появою ж на цьому пагорбі двох вершників посипався цілий град куль, і однією з перших Мілютіна було поранено в праву руку вище ліктя навиліт. В першу хвилину він ледве відчув легкий обпik і не звернув уваги на свою рану. Але на вимогу прапорщика Баумгартена, вони з'їхали з пагорба і тоді лише хтось порадив йому зійти з коня і зробити негайно перев'язування рани. Довелося розрізати рукав сюртука та підвісити руку хусткою. Коли все це було скінчено, він знову вершився і від'їхав до головної колони.

Тим часом, перестрілка в передовому загоні все посилювалася. Близько п'ятої години пополудні головні сили рушили вперед і легко пройшли через густий ліс стежкою, заваленої у багатьох місцях зрубаними величезними деревами. Сапери, що йшли попереду, розчищали шлях. Рана Дмитра йому не надто заважала їхати верхи. Вже сутеніло, коли їхній загін виїхав на відкриту галявину і спустився в долину річки Яман-су, де загін розташувався для ночівлі.

Так пройшов перший день експедиції. Для мене особисто цей перший крок на бойовій ниві не обійшовся задарма; але я майже радів своїй рані, яка не перешкоджала мені залишатися в загоні і продовжувати брати участь у військових діях. Ніч із 10 на 11 травня пройшла спокійно; я провів її під деревом, закутавшись у бурку. Весь ранок наступного дня загін залишався на місці ночівлі. Генерал Граббе був такий уважний до мене, що знав про моє здоров'я і надіслав мені супу зі свого столу.» - Так описав свій перший, якщо можна так сказати, бойовий день Дмитро Мілютін у своєму щоденнику.¹

По суті, через натиск горців, загін імперської армії в тому поході не зміг виконати поставлене завдання, і вже 15 травня вони повернулися в "Внезапну" фортецю. Шестиденний рух його до Ічкерії коштував їм 30 убитих та 144

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 239 p.

поранених, у тому числі 14 офіцерів. Для Мілютіна, новачка у військовій справі, цей короткочасний пролог до майбутньої серйозної кампанії був дуже повчальний, з якого він зробив особисті висновки і надалі використовуватиме цей досвід при підготовці реформ імперської армії. А саме таким чином Дмитро Мілютін виклав свої думки у своїх спогадах пізніше: «З перших днів походу мені вже кинулися в очі багато слабких сторін нашого образу дій проти горян у тактичному відношенні. Найбільше вразили мене ті не вигідні умови, за яких нашим кавказьким військам доводилося боротися. Тут не виявлялася та перевага, яку слід було б очікувати від європейського регулярного війська над невлаштованими натовпами збройного населення; навпаки, перевага була на боці ворога, не тільки внаслідок зручної для оборони місцевості, а й за інстинктивним умінням горян користуватися нею, а особливо за влучністю їх рушничного вогню. Думка ця ще більше в мені утвердилася і розвинулася в міру подальшої моєї участі у військових діях. Згодом я зважився навіть викласти її письмово і подати начальству мої зауваження щодо різних недоліків тогочасного нашого військового устрою та способу дій на Кавказі».¹

21 травня загін знову вирушив у похід, він складався з 8 батальйонів, з ротою сапер та 17 гарматами, чисельний склад зріс до 7800 чоловік. Через кілька днів загін, в якому був і Мілютін, вступив у бій із горцями, які тримали оборону в одному зі своїх поселень в Аргуані. Горяни, засівши в будинках обсипали атакуючих кулями з усіх боків, зверху та знизу. Солдати, підіймаючись на дахи, намагалися пробивати зверху отвори, щоб кидати всередину горючі речовини, але мюриди, переходячи внутрішніми ходами з одних саклів до інших, продовжували вперто триматися цілий день. Були випадки, що в крайнощі фанатики кидалися з вікон з кинджалом у руки на купки солдатів. У деяких будинках знайдено обгорілі трупи, вулиці були завалені тілами, текли буквально струмки крові, багато саклів горіло, і дим стелився по всьому селищу. Так тривав бій цілий день, горяни були поступово відтіснені на

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 188 p.

східний край аулу. На найвищій його частині, приготовлена була і наполеглива оборона. Щоб вижити фанатиків з цієї міцної цитаделі, втягнули з великими труднощами дві гірські гармати в саме селище і поставили на дахи будинків, звідки вони могли обстрілювати останні притулки горян.

Серед кривавого побоїща вражали найогидніші сцени в зайнятій частині селища: деякі солдати імперської армії займалися мародерством, оббирали трупи вбитих, що валялися, витягували з горілих 223 саклів всяку всячину, навіть речі ні до чого не придатні. Сам Мілютін пише про це так: «Мені трапилося зустріти одного негідника, який тягнув з великими труднощами по ледве прохідним буєракам величезну дерев'яну балію, і коли я зупинив його, зробивши йому зауваження, що він іде з бою, щоб забрати таку непотрібну річ, він тут а, одумавшись, жбурнув свою балію і розбив її вщент об каміння. Тут я зрозумів, як важко буває офіцерам у подібному бою утримати свою частину в порядку і припинити мародерство, оскільки завелася у війську ця виразка».¹

Близько чотирьох місяців Мілютін був із загоном у поході, де на нього покладался обов'язок складати плани розстановки військ, розробка тактики ведення бою і власне розвідка місцевості, де й мав пройти цей бій.

Під час служби на Кавказі Мілютін жив у військових таборах, що розташовувалися в гірських районах. Це створювало певні труднощі, але водночас і можливості для вивчення місцевості та адаптації тактики.

Один з найбільш значущих епізодів участі Дмитра Мілютіна в Кавказькій війні був його вклад у Даргинську експедицію 1845 року під керівництвом генерала Олексія Єрмолова. Ця військова кампанія мала на меті придушити опір горців у Даргинському районі Дагестану та зміцнити позиції імперії Романових на Північному Кавказі.²

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 195 p.

² Encyclopaedia Britannica, "Military Reforms in Russia" 9th ed., vol. 9, 1910, Encyclopedia Britannica, Inc., 125 p.

Даргинська експедиція стала однією з найскладніших операцій, у яких брав участь Мілютін. Імперські війська рухалися через гірські перевали під постійними атаками горців, які використовували тактику партизанської війни. Гірська місцевість, погана погода та відсутність належної комунікації ускладнювали пересування імперських військ і постачання.

Мілютін був одним із керівників оперативного штабу цієї кампанії, відповідаючи за планування та координацію дій загонів своєї армії. Під час цієї експедиції імперські війська зазнали значних втрат, і хоч військова операція не мала великого стратегічного успіху, Мілютін зумів проявити себе як вмілого організатора та військового аналітика. Його служба в Даргинській експедиції показала йому слабкі місця в організації імперської армії, зокрема, проблеми з постачанням та взаємодією між різними підрозділами.¹

У 1846-му році Мілютін отримав з Петербурга приємні звістки про нову нагороду за експедицію, ще за першим поданням генерала Граббе за Ічкерійський похід. Дмитро отримав орден Св. Володимира 4-го ступеня з бантом – нагороду дуже цінну для молодого офіцера. У цей час Мілютін перебував у Ставрополі і мав можливість посидюче працювати, частково вдома, частково у штабі. Він закінчував свій фортифікаційний проект, переглядав і доповнював свій опис експедиції, складав записку про заходи, необхідні, на його думку, для кращого устрою загонів, що діють проти горців, а також збирав матеріали для опису різних племен кавказького населення і навіть приступив до самого складання опису. Зазначена записка Мілютіна: «Про деякі недоліки, помічені у складі та влаштуванні загонів, що діють проти горців, і про засоби до виправлення цих недоліків» була схвалена генералом Граббе. У цю записку входили такі статті: 1) організація похідного штабу, 2) влаштування різних частин загону: інтендантської, медичної, артилерійської, інженерної і т.д. Серед цих припущень пропонувалися зміни в солдатському обмундируванні та взутті, створення особливих команд з носилками для виносу поранених, спосіб

¹ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: 1865--1924*, New York: Routledge, 2004. 101 p.

перевезення по важких гірських дорогах польових знарядь (окремо тіла гармат від лафету) та багато іншого, що таки здійснилося в імперській армії, тільки набагато пізніше.

За фортифікаційним проектом Мілютіна робота була закінчена на початку січня під назвою: «Досвід нової системи фортифікації, застосованої до обставин і вимог Кавказького краю». Ця праця була доручена генералом Граббе до корпусного командира із заявою схвалення і з клопотанням про подання проекту на Найвище затвердження, для прийняття його в керівництво при будівництві нових укріплень на Кавказі.¹

У 1859 році Мілютін брав участь у кампанії проти імама Шамілля, лідера горців Чечні та Дагестану. У своїй книзі «Записки про військові операції на Кавказі» він зазначав: «Вибір тактики ведення бою в горах вимагав особливого підходу, і наше завдання полягало в тому, щоб знайти оптимальні рішення для досягнення успіху».²

Якщо говорити детальніше про заняття в період свого перебування на Кавказі, то треба згадати, що Мілютін брав участь у низці важливих битв і операцій. Його бойовий досвід включав Бій на річці Сулак (1853), Мілютін був залучений до планування атак на позиції горців, що дозволило імперським військам здобути контроль над ключовими територіями. А також, він брав участь в проведенні операції в Чечні (1854–1855), там Мілютін намагався відновити контроль над чеченськими територіями, розробляючи тактики, що включали флангові маневри та активне використання артилерії.

Але тут треба додати, що не дивлячись на те, що Мілютін служив у рамках імперської армії, його діяльність на Кавказі, як і багатьох інших офіцерів, сприяла колонізації та примусовій анексії територій, на яких споконвічно проживали горці — народи Дагестану, Чечні, Адигеї та інших

¹ Milyutin, D. A. *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin*. Vol. 1. Book 1, 2, 3. Translated by C. A. F. Davies. Paris: Librairie Hachette, 1911. 127 p.

² *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin*. Vol. 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 183 p.

регіонів. Ці народи активно чинили опір російській експансії, захищаючи свою землю, культуру та релігійні традиції. Однак імперська армія, в якій служив Мілютін, використовувала силу для встановлення контролю над цими регіонами.

Війна супроводжувалася знищенням поселень, депортацією населення, особливо після завершення війни, коли десятки тисяч черкесів були насильно виселені або емігрували в Османську імперію. Участь Мілютіна в цій війні, навіть якщо він особисто не вдавався до насильства над цивільним населенням, сприяла цим жорстоким діям з боку імперських військових загонів.

Мілютін як військовий офіцер брав участь у тактиці, яка передбачала застосування репресивних заходів проти горців. Імперська армія часто використовувала стратегію випаленої землі, коли знищувалися аули, угіддя і худоба місцевих жителів, аби позбавити їх ресурсів для подальшого опору. Ці дії не тільки руйнували економічну основу життя горців, але й змушували тисячі людей залишати свої домівки.¹

Такі методи викликали жорстку критику навіть серед сучасників Мілютіна. Деякі офіцери та цивільні спостерігачі вважали, що тактика постійного тиску і терору стосовно місцевого населення лише посилювала опір і загострювала конфлікт. Армія, у якій служив Мілютін, була частиною цієї системи, і він сам сприяв реалізації імперських амбіцій, які ґрунтувалися на силовому захопленні нових територій.

Служба Мілютіна на Кавказі, хоч і була обов'язковою для нього як офіцера, ставить питання про моральність його участі в цій війні. З одного боку, він виконував накази командування, проте з іншого — його дії і участь в окупації Кавказу сприяли масштабному насильству проти корінних народів.

Кавказька війна була не просто боротьбою з нападами на горців — це була частина великої колоніальної кампанії, спрямованої на розширення

¹ Жуков Г. Реформи міністерства війни, Київ 1885. 284 с.

кордонів імперії Романових. Хоча Мілютін сам був освіченим офіцером і стратегом, який цікавився військовою наукою, його кар'єра на Кавказі завжди залишатиметься пов'язаною з колоніальною політикою, яка включала підкорення та асиміляцію народів Кавказу.¹

В середині 1850-х років Дмитро Мілютін завершує свою службу на Кавказі, отримує звання - капітан і повертається до Петербурга, там він отримав посаду у Військовому міністерстві та продовжив кар'єру в Генеральному штабі. Тут він опинився у сприятливих умовах для того, щоб розвивати свої аналітичні здібності й поглиблювати знання, накопичені під час воєнних кампаній.

Участь у війні на Кавказі дала Мілютіну поштовх для серйозних роздумів та висновків щодо необхідності глибокого реформування армії. Одним із його важливих завдань стало аналізування наслідків Кавказької війни та вироблення рекомендацій для подальших військових реформ. Він вивчав тактику, стратегію та логістику, яку використовувала імперська армія, і шукав можливості для вдосконалення структури військ, системи командування і підготовки офіцерів. Служба на Кавказі дозволила йому особисто побачити недоліки в організації армії, що стало важливою основою для його майбутньої реформаторської діяльності.

Кавказька війна показала Дмитру численні слабкі місця у функціонуванні імперської армії, які він детально проаналізував після повернення до столиці. Він звернув увагу на кілька ключових проблем, які заважали ефективному веденню бойових дій, а саме – погана логістика та постачання провіанту, зброї та спорядження через складні географічні умови. Мілютін дійшов висновку, що армії потрібна нова система забезпечення та логістичної підтримки, щоб уникнути таких проблем у майбутньому.

Ще одним слабким місцем була нестача мобільності військ. Мілютін розумів, що в умовах партизанської війни, яку вели горці, традиційна тактика

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 206 p.

великомасштабних битв була неефективною. Для успішної боротьби в гірських регіонах армія мала стати більш мобільною, навченою діяти малими маневреними загонами. Це вимагало змін у підготовці солдатів і офіцерів. Служба на Кавказі показала Мілютіну, що багато офіцерів не мають належної підготовки для ведення боїв у складних умовах гірського театру воєнних дій. Він розумів, що офіцери потребують не тільки базової військової підготовки, але й знань з військової тактики, стратегії, географії та логістики.¹

Окрім роздумів і підготовки реформ, після повернення до Петербурга Мілютін продовжив свою наукову діяльність. Його досвід на Кавказі значною мірою вплинув на його погляди на ведення війни та необхідність реформ. Він викладав свої висновки в наукових працях, серед яких були важливі праці, що стосувалися тактики та стратегії бойових дій.

Зокрема, в своїх роботах, таких як «Нариси Кавказької війни» 1850-ті рр. та «Військова освіта кавказьких війн» 1856 р. Мілютін часто звертався до досвіду Кавказької війни як до прикладу неефективності традиційних методів ведення війни в умовах сучасних конфліктів. Він підкреслював, що для успіху військових кампаній у гірських регіонах і проти партизанських загонів необхідно застосовувати гнучкішу тактику, яка б враховувала особливості місцевості та противника. І ось можна привести кілька прикладів.

Кавказька війна показала, що противник, який не дотримується традиційної лінійної тактики, може бути дуже ефективним у веденні бойових дій. Горці використовували тактику малих мобільних загонів, знали місцевість і були майстрами раптових атак. Імперська армія, яка була налаштована на великі батальні зіткнення, не мала ефективних засобів протистояти такій тактиці.²

Також є проблеми у географічному положенні бойових дій, а конкретно в даній ситуації – у гірській місцевості Кавказу. Імперські війська були погано

¹ «The Russian-Turkish War and the Role of Dmitry Milyutin». The European Review of Military Affairs — Brussels, 1880. — Issue №2, 144-158 p..

² Лемешко Г. Військова політики Мілютіна: новий погляд на старі проблеми, Київ. 2015. 105 с.

підготовлені до таких умов: складний ландшафт, вузькі гірські проходи та відсутність інфраструктури ускладнювали логістику та переміщення військ. Мілютін вказував на те, що армія потребує спеціальних інженерних підрозділів та кращого планування операцій для ведення війни в гірській місцевості.

Після повернення з Кавказу Мілютін активно пропагував ідею створення мобільних, маневрених загонів, які могли б ефективно протистояти партизанським методам ведення війни. Він вказував, що такі загони повинні мати легке озброєння і бути здатними швидко пересуватися гірськими стежками, що значно підвищило б їхню ефективність у боротьбі з горцями.

Як уже було сказано вище, Дмитро Мілютін підкреслював, що досвід Кавказької війни показав неготовність багатьох офіцерів до сучасних викликів, з якими вони стикалися під час цієї кампанії. Тому він критично оцінював якість підготовки офіцерів, наголошуючи, що вона не відповідала вимогам ведення війни в складних умовах. Мілютін виступав за суттєве реформування системи військової освіти.

Зокрема, він пропонував кілька ключових реформ. Серед них була пропозиція у запровадженні нових навчальних програм. Також не менш важливим було посилення фізичної підготовки офіцерів. Як виявилось, багато офіцерів фізично не готові до важких умов служби в горах. Мілютін пропонував посилити фізичну підготовку майбутніх офіцерів, щоб вони могли краще адаптуватися до складних умов бойових дій.¹

Ідея про створення спеціалізованих навчальних закладів також була важливим нововведенням, що Мілютін активно підтримував. Потрібно було створити спеціальні військові академії для підготовки офіцерів, які б спеціалізувалися на різних аспектах ведення війни в особливих умовах. Він

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 213 p.

вважав, що армії потрібні не лише універсальні офіцери, але й фахівці з конкретних питань — від інженерної справи до логістики та географії.¹

Крім того, Мільютін приділяв увагу тому, що для перемоги над противником недостатньо лише військової сили — необхідно також враховувати політичні, соціальні й культурні особливості регіону. Він усвідомлював, що повне підкорення Кавказу вимагало не тільки військових операцій, але й встановлення політичного контролю, розвитку інфраструктури і врахування інтересів місцевих народів, що могло б зменшити їхній опір.

Після повернення до Петербурга, Мільютін отримав посаду у Військовому міністерстві, де почав займатися аналітичними та адміністративними питаннями. Одним з його основних завдань на той момент було оброблення досвіду Кавказької війни та підготовка пропозицій для покращення армії. Він також працював над реформою військової системи в імперії. Мільютін працював у Генеральному штабі, де його колегами були такі відомі військові та державні діячі, як Олександр Барятинський, головнокомандувач на Кавказі, з яким Мільютін співпрацював під час бойових дій. Барятинський став однією з ключових фігур у завершенні Кавказької війни та підтримував багато з реформаторських ідей Мільютіна.²

Ще одна людина, з яким Мільютін співпрацював був Михайло Горчаков, військовий міністр у 1856–1861 роках. Хоча він не був таким активним реформатором, як Мільютін, його обережна політика створила умови для поступового впровадження майбутніх реформ Дмитра. А під час Кримської війни (1853–1856), про яку детальніше буде написано нижче, відносини між ними набули нових відтінків, оскільки обидва діяли в умовах великих військових викликів.

¹ Пиц В. Нарис географії і історії старого, середнього та нового світу: для шкіл низших гімназійних; пер. В. Ильницькій. Львів: Печ. Ставропиг. Ин-та, 1867. 53 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 372 p.

У плані управління штабними питаннями Мілютін довіряв Петру Коцебу, його практичний досвід і організаторські здібності допомагали реалізовувати аналітичні та адміністративні проекти. Вони обидва обговорювали питання вдосконалення військової освіти, підготовки офіцерів та запровадження нових тактичних підходів у веденні бойових дій. Коцеба підтримував ідеї Мілютіна про важливість адаптації європейських військових практик для російських реалій.

Взагалі-то Мілютін мав позитивні стосунки з багатьма офіцерами, але не всі поділяли його реформаторські погляди. Його прагнення до модернізації армії та зміни усталених порядків часто викликало опір з боку більш консервативних військових кіл. Стара гвардія, яка не хотіла змінювати звичний спосіб ведення війни і систему управління, ставилася до його ідей із підозрою.¹

Проте Мілютін отримував підтримку з боку молодих офіцерів, які бачили в ньому лідера нової хвилі у військовій думці. Вони високо оцінювали його як науковця та практика, який надавав великого значення модернізації армії та вдосконаленню підготовки військових кадрів. Його здатність сполучати практичний досвід бойових дій і наукові підходи до військової справи зробила його важливою фігурою серед майбутніх реформаторів.

Важливим аспектом кар'єри Дмитра Мілютіна після Кавказької війни стало формування нової генерації офіцерів, які працювали під його керівництвом або були його учнями. Мілютін активно займався підготовкою і навчанням офіцерського складу, передаючи їм свій власний досвід і знання.

Треба сказати, що окрім проблем, що спричинила війна на Кавказі, був ще період Кримської війни (1853–1856). Цей період став переломним для Дмитра Олексійовича Мілютіна, оскільки саме тоді він сформував свої погляди на необхідність радикальних реформ в армії. Хоча сам Мілютін не брав безпосередньої участі в бойових діях на Кримському фронті, його діяльність під

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. 583 с.

час цієї війни та після неї була дуже важливою для майбутнього розвитку військової системи імперії. На той час він працював у Генеральному штабі та аналізував стан армії, що стало основою його критичних зауважень і реформаторських пропозицій.

Мілютін активно займався аналізом військових операцій, він вивчав хід кампаній у Криму, особливо оборону Севастополя, і робив висновки щодо тактики, стратегії та логістики. Мілютін був одним із перших, хто почав говорити про необхідність децентралізації командування та надання більших повноважень командирам на місцях.¹

Окрім цього, він знову таки, критикував систему постачання, така ж сама проблема була і в період війни на Кавказі. Мілютін підкреслював, що армія, яка не може забезпечити свої війська в достатній кількості боєприпасами та провізією, не може ефективно воювати. Він наголошував на тому, що логістика є ключовим фактором успішного ведення бойових дій, особливо у тривалій облозі.

Ну і як виявилось, була не мала проблема мобілізаційної системи. Мілютін розумів, що система рекрутського набору, яка діяла в Східній Європі, була неефективною. Солдати, які проходили службу десятками років, не могли швидко адаптуватися до нових умов ведення війни, і їхня підготовка була недостатньою. Мілютін критикував цю систему як морально застарілу і таку, що потребувала негайних змін.²

Східна війна, як і Кавказька, була частиною імперської політики, спрямованої на розширення своєї сфери впливу та територій. Імперія намагалася отримати доступ до теплих морів, зокрема до Чорного та Середземного, і посилити свій вплив на Балканах та в Османській імперії. У

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. 596 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 325 p.

цьому контексті дії імперії Романових вважалися агресивними з боку європейських держав і призводили до міжнародних конфліктів.

Мілютін, хоч і готувався до проведення реформ в армії та прагнув модернізації військових сил, залишався частиною цього імперського механізму. Його критика стану армії та заклики до реформ часто мали на меті не лише покращення обороноздатності імперії, а й підвищення її агресивного потенціалу. Зокрема, він вважав, що імперія Романових повинна бути готова до нових конфліктів із Заходом і Османською імперією, що фактично сприяло підготовці до нових воєн на чужих територіях.

Для того, щоб підготуватись до реформи, Мілютін приділяв велику увагу дослідженню західноєвропейських армій, особливо пруської моделі, яка була взірцем для створення ефективної системи мобілізації та управління. Його закордонні подорожі дозволили глибше зрозуміти військові інновації і визначити, як вони можуть бути застосовані в Східній Європі. Зокрема, він сприяв впровадженню загального військового обов'язку, що стало одним із найважливіших кроків у демократизації армії, дозволивши створити широку базу мобілізаційних ресурсів.

Під час своєї служби на Кавказі Мілютін отримав неоціненний практичний досвід. Кавказька війна дала йому змогу ознайомитися з особливостями ведення бойових дій у складних географічних умовах, а також з методами адаптації військової стратегії до місцевих умов і потреб. Це допомогло йому зрозуміти важливість гнучкості у військовому плануванні, що в подальшому вплинуло на реформаторські рішення.

Реформи, ініційовані Мілютіним, зустріли значний опір з боку консервативної частини військової верхівки та суспільства, що побоювалися руйнування традиційної системи. Незважаючи на це, йому вдалося досягти значного прогресу завдяки наполегливості, глибокому аналізу ситуації та підтримці ліберальних кіл, а також імператора Олександра II.

Розділ IV. Участь у проведенні реформ 1860-1870 рр. та наукова діяльність Д. Мілютіна.

Поразка Російської імперії в Кримській війні 1853–1856 рр., що продемонструвала світові її політичну, економічну та військову слабкість, стала наслідком кризи всієї існуючої суспільно-політичної системи кріпосницької держави і стала своєрідним потужним поштовхом до здійснення в країні низки перетворень, у тому числі й у галузі військового будівництва. Почалося скорочення сухопутних військ (табл. 1).

Міжнародний престиж імперії було підірвано, а після укладання Паризького мирного договору вона не лише перестала грати домінуючу роль у європейських справах, а й виявилася фактично у повній політичній ізоляції.¹

Таблиця 1. Скорочення сухопутних військ до реформи Д. Мілютіна

Роки	Звільнено від служби	Звільнено у відпустку	Всього
1856	68 912	421 123	490 035
1857	22 002	66 533	88 535
1858	16 630	39 506	56 136
1859	31 276	18 020	49 296
1860	36 495	23 962	60 457
1861	25 935	8 149	34 085
Всього	201 251	577 293	778 544

Заборона Російській імперії мати військовий флот і бази на Чорному морі робила практично незахищеними її південні рубежі на тлі розширення експансії західноєвропейських держав, і в першу чергу Великобританії, на Близькому та Середньому Сході. Чималу тривогу імперії викликала також Прусія, що прагнула в той період до створення біля її західних кордонів потужної мілітаристської держави - Німецької імперії.

¹ Christoph Baumer: The History of Central Asia. The Age of Decline and Revival, New York, 2018. 174 p.

Все це, а також тенденція до створення відносно стійких військових коаліцій, що чітко намітилася вже до цього часу в Європі, з неминучістю вело до наростання загрози виникнення нової війни, а разом з тим, що закономірно, і до подальшого зростання чисельності армій, збільшення озброєнь найбільших європейських країн, всілякому розвитку ними військової техніки, вимагало від імперського уряду негайного зміцнення збройних сил, організація і боєздатність яких виявили під час Кримської війни свою, м'яко кажучи, неспроможність.¹

Ця війна безжально оголила всі пороки, що склалася у час царювання Миколи I у військовій системі, і у облаштуванні її збройних сил. Виявилася явна невідповідність існуючої ще з петровських часів рекрутської системи їх комплектування з необхідністю мати у разі війни масову армію, що зумовлювалося відсутністю в країні достатньої кількості навчених у військовому відношенні резервів. Застарілими виявилися організаційна структура армії, система управління нею та, особливо, ручне стрілецьке та артилерійське озброєння, яке далеко не відповідало рівню військово-технічного прогресу не тільки у Європі, а й у самій імперії. Що ж до флоту, він складався переважно із застарілих вітрильних кораблів.²

Військові дії виявили відсталість тактики військ, яку вони застосовували на полях битв, від вимог часу, їх низьку бойову підготовку, що, своєю чергою, свідчило про рутину, що панувала в офіційних поглядах, і непридатність всієї системи навчання частин і з'єднань. Солдата, за словами Є.В. Тарле, «вчили зовсім непотрібним і безглузdim прийомам і готували до парадів і оглядів, а не до війни. Крім того, армію систематично обкрадали, і ця обставина стояла в найтіснішому зв'язку із загальним для всіх відомств нечуваним розгулом хижацтва, який поступово набував зовсім казкових розмірів». І, нарешті, одним із найслабших місць імперської армії, що губив її, як показав досвід війни, був

¹ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. Київ: Наукова думка, 2003. 278 с.

² Фурман І.І., Печенюк І.С. «Військово-морські навчальні заклади Російської імперії напередодні і під час Першої світової війни.» Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: ЦП «Компринт», Київ, 2018. –Вип. 3(29). 9 с.

низький професіоналізм, невідповідність значної частини командного складу, особливо вищого. І в цьому немає нічого дивного, оскільки за свідченням того ж академіка Тарле наука в армії, навіть суто військова, була майже офіційно оголошена предметом рішуче «надкомплектним», непотрібним. Заснована у Петербурзі 1832 р. з ініціативи генерала А.А. Жоміні Імператорська військова академія вела до кінця царювання Миколи I воістину жалюгідне існування.¹

В цілому хід і результат війни наочно показали, що за пишним фасадом і величезним військовим престижем імперії нічого по суті не стояло, вона виявилася значно слабшою, ніж тоді уявлялося навіть недоброзичливим поглядам суперників і ворогів. Зрозуміло, такий стан збройних сил не задовольняв царське самодержавство, якому потрібна була сильна армія, здатна забезпечувати успішне проведення самостійної зовнішньої політики країни, і надійне придушення наростаючого революційного руху. Стояло завдання - розробити план реорганізації всіх елементів сухопутної армії та системи управління нею та втілити його в життя.²

У 1861 році 16 травня Дмитро Олексійович Мілютін був офіційно призначений на посаду військового міністра імперії Романових. Він отримав призначення на цю посаду завдяки своїм заслугам та глибокому розумінню необхідності реформ. Його призначення стало важливим рішенням Олександра II (який став імператором у 1855 році), який прагнув модернізувати країну.

До призначення Мілютін зарекомендував себе як талановитий стратег та людина, яка бажає реформ, підготовлений військовий теоретик, досвідчений учасник Кавказької війни та викладач у Миколаївській академії Генерального штабу. Його наукові праці здобули визнання у військових колах, що зробило його однією з ключових постатей у армійській еліті. Важливим його внеском стало запровадження передових методів навчання військових кадрів, що призвело до створення більш професійного офіцерського корпусу. Мілютін

¹ Григорович-Барський В. Критичний аналіз військових реформ, Одеса 1892. 104 с.

² Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико правовий аспект. Воєнна історія. К.: 2003. - № 2. с. 213-217

виступав за скорочення терміну військової служби та необхідність масової мобілізації, що різко контрастувало з консервативними поглядами колишнього військового керівництва.¹

У своєму щоденнику він, зокрема, писав: «Говорячи абсолютно відверто, і я, як більшість сучасного молодого покоління, не співчував тодішньому режиму, в основі якого лежали адміністративне свавілля, поліцейський гніт, суворий формалізм... Навіть у справі військовій, якою імператор займався з таким пристрасним захопленням, ... ганялися за істотним благоустроєм війська, не за пристосуванням його до бойового призначення, а за зовнішньою тільки стрункістю, за блискучим виглядом на парадах, педантичним дотриманням незліченних дріб'язкових формальностей, що притупляють людський розум і вбивають істинний».²

Коли Олександр II оцінив, що Мільютін — ідеальна постать для проведення серйозних військових реформ, він зробив його військовим міністром. Відразу після призначення Мільютін приступив до підготовки реформ, з метою ослаблення традиційних феодальних структур в армії та переходу до більш сучасної системи. В основу реформ лягли ідеї, які Мільютін відстоював у своїх працях: запровадження загальної військової повинності, скорочення служби до 6 років в армії та до 9 років у запасі, створення військових округів та підвищення рівня військової підготовки.³

У своєму щоденнику Мільютін пише, що до кінця 1860 року процес масштабних перетворень не міг просуватися безперешкодно, задумані реформи постійно стикалися з труднощами і уповільненнями з різних сторін. На початку 1861 року склалася вкрай непроста обстановка: скарбниця, виснажена після Кримської війни, не встигла відновитись. Незважаючи на всі зусилля скоротити витрати та наполегливі вимоги Департаменту економії та самого Государя

¹ Rich, David Alan. *The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, New York, 1998. 367 p.

² *Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition)* Paperback, London, 2015. 428 p.

³ Волконський М.П. *Реформа військової служби у імперії*, Київ, 1995. 142 с.

привести бюджет у рівновагу, щороку закривався з дефіцитом. Крім того, польські революційні настрої до цього часу досягли такої гостроти, що наближалася вирішальна криза. Незабаром треба було оприлюднити Положення про звільнення селян від кріпацтва, але уряд оцінював цей благодійний захід як ризикований і небезпечний. Тому для її реалізації вважалося необхідним передбачити різні запобіжні заходи, включаючи поліцейські та військові заходи, щоб запобігти можливим загрозам.¹

28 січня Олександр II особисто відкрив перше засідання, висловивши твердий намір завершити роботу до середини лютого. Таким чином, у ради залишалося лише два тижні на обговорення такого важливого питання, тому процес фактично був формальністю. Противники реформи зрозуміли, що змінити перебіг подій, ані затягнути процес вже не вдасться. Хоча їм таки вдалося ввести в проект деякі статті не на користь селян. Але навіть попри це, 19-го лютого 1861 року було прийнято закон про скасування кріпосного права. Сам Мілютін прямо не був причетний до цієї реформи, але це стало певним поштовхом у перетворенні країни в принципі. І такими діями Олександр II показав свою готовність до чогось нового.²

Призначаючи Дмитра Олексійовича Мілютіна на посаду військового міністра, Олександр II поставив перед ним завдання розробити план реорганізації всіх елементів як власне сухопутної армії, так і системи управління нею і втілити його в життя. При цьому метою військової реформи було: перетворити армію на масову з великим навченим резервом на випадок війни, оснащену сучасними засобами збройної боротьби силою, зробивши її надійною опорою та захистом держави.

Головна складність при вирішенні цього завдання впливала з необхідності керуватися з одного боку прагненням підвищити боєздатність

¹ Коць М.П., Марра Mund: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Редкол.: Ігор Гирч та ін. Львів, Київ, НьюЙорк. 405-436 с.

² Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. Київ: Наукова думка, 2003. 297 с.

армії, а з іншого - максимально скоротити військові витрати держави. Вирішити цю суперечність було можливо лише за умови створення такої військової системи, яка дозволяла б утримувати у мирний час відносно невелику, але добре технічно оснащену армію і водночас мати наготові (у запасі та резерві) навчені та забезпечені всім необхідним сили для різкого збільшення її чисельності у разі війни.¹

Так Дмитро Мілютін пише у своєму щоденнику про свій перший рік проведений на посаді військового міністра: «З перших кроків на новій посаді довелося мені взятися за перебудову наших військових сил і всіх частин військового управління, виробивши попередньо повну програму перетворень. Щоб з'ясувати, у чому саме полягали ці перетворення і чому визнавалися вони необхідними і невідкладними, я маю вказати, в якому стані застав я наш військовий устрій при вступі на посаду військового міністра».

Як уже було сказано, після довгих воєн імперська армія була в жалюгідному стані. Коли Мілютін ознайомлювався з пропозиціями своїх підлеглих, які надали своє бачення змін до армій, то єдине, що було із запропонованого – це скорочення фінансування. Що само собою зрозуміло, не допоможе поліпшити стан армії. Після довгого вивчення документів, які залишилися після колишнього військового міністра, збору інформації, статистики щодо змін в імперській армії, Мілютін сам взявся за розробку плану для покращення та реформування військової структури.²

15 січня 1862 р. Дмитро Мілютін представивши Олександрю II свою «Всепіддану доповідь», яку було одобрено імператором і послужило основою для всіх майбутніх перетворень з військового відомства, з'явившись, по суті, загальною програмою військової реформи 1860-1870 рр.

Складена програма була поділена на десять статей, присвячених різним відділам військового управління. По кожному відділу викладався сучасний стан

¹ Лемешко Галина Військова політики Мілютіна: новий погляд на старі проблеми, Київ. 2015. 175 с.

² Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. -К., 1999. 65 с.

справ із зазначенням існуючих недоліків та слабких сторін, разом із припущеннями про способи виправлення цих недоліків. Ці статті можна розділити на такі основні відділи: Війська регулярні, іррегулярні, управління та військово-морська частина, господарські та технічні частини (комісаріатська, харчова, військово-лікарська, артилерійська, інженерна) із загальним висновком про фінансове становище Військового міністерства.¹

Щодо регулярних військ, то Мілютін поставив такі задачі для діяльності Військового міністерства:

1) Переформувати чи скасувати ті частини, які виключно несуть одну службу мирного часу, не маючи жодного корисного призначення для розвитку бойової сили у разі війни;

2) довести резервні війська до повної рухливості у прямому значенні бойового резерву;

3) влаштувати кадри для військ запасних, що формуються у разі війни, для того, щоб постійно поповнювати спад людей у частинах військ, що діють на театрі війни;

4) утворити поступово такий запас нижніх чинів, підготовлених до строю, який справді необхідний поповнення всієї різниці між штатним складом за мирним і за воєнним часом.

За першим пунктом малося на увазі скасувати інвалідні роти, що перебували при кавказьких військах, перетворити частину військово-робочих рот інженерного відомства на майстрові команди, а інші роти скасувати, і ще різні інші подібні заходи.²

Однією з найважчих завдань було - підняти морально становище солдата і особливо унтер-офіцера. У цьому відношенні становище армії хоч дещо й покращилося останнім часом, але все ще було плачевним. У 1861 році серед

¹ Субтельний Орест. Україна: історія, Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 512 с.

² Дворніков О. Дмитро Мілютін: військова реформа в контексті європейських змін; Київ 2012. 93 с.

73514 осіб, які надійшли на службу з яких: 567 - відданих у солдати за бродяжництво і провини, 587 - зарахованих у внутрішню варту з інших відомств з «неблагонадійності» у поведінці; 247 – солдатських дітей; 5688 - звернених із нездатних 2-го та 3-го розрядів; 34 - вихованця військово-навчальних закладів, виписаних за погану поведінку, тощо. Цифри ці показують, що на війська тоді дивилися як на якийсь пенітенціарний заклад (місце спрямоване на виконання покарань та реабілітацію засуджених громадян).¹

У 1861 році було до 3611 втікачів, що становило 4,3 на кожну 1000 осіб особового складу. У законах того часу ще існувало визначення відомої плати за впіймання солдатів-втікачів. Так, наприклад, на підставі найвищого наказу 1858 року з Корпусу внутрішньої варти та деяких оренбурзьких лінійних батальйонів «порочні» нижні чини були відправлені до Східного Сибіру для звернення до козачого стану в новопридбаному Амурському та Уссурійському краї, і протягом чотирьох років (1858-1861) таких людей переселено 14362 чоловіків, а разом із ними 3400 жінок та дітей.

Разом із припущеною зміною устрою збройних сил імперії стояло інше питання — перетворення військового управління. Існуючі на той час управління військові та військово-адміністративні одиниці не становили чіткої організації, між різними органами адміністрації та різними інстанціями влади не було правильного зв'язку. Звідси походила надмірність інстанцій, численність особового складу, ускладнення відносин, розмноження листування. Не дивно, що в тодішньому устрої військового управління можна було зробити багато спрощень та скорочень. Але від цих скорочень не можна було очікувати помітних заощаджень у витратах.²

Головний і загальний недолік військового управління, що існував, полягав у надмірній його централізації, що знищувала будь-яку самостійність

¹ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова., 2010. 30 с.

² Лемешко Г. Військова політики Мілютіна: новий погляд на старі проблеми, Київ. 2015. 83 с.

адміністративних органів, яка стискала їх дріб'язковою опікою вищих інстанцій. Тому в основу припущених перетворень була покладена можлива децентралізація всього військового управління за допомогою введення територіальної системи. Припущення це полягало в тому, щоб утворити військові округи, в яких головні начальники зосереджували б у собі і вище командування розташованими в окрузі військами та завідування місцевими органами військової адміністрації. Ці начальники, наділені досить самостійною владою та правами, мали служити безпосередніми органами центральної влади для найближчого на місцях контролю над діями місцевих господарських установ. Передбачалося разом з тим поєднати в одній особі звання головного начальника військового округу та генерал-губернатора там, де існування цієї останньої влади визнавалося за потрібне. У військовий час військово-окружна організація полегшила б мобілізацію військ, доставила б готовий устрій базису і тилу діючої армії. Особовий склад військово-окружних управлінь послужив би кадром для швидкого сформування польових управлінь армій.¹

Ось як про це пише Мілютін: «З утворенням військово-окружного управління припущено було скасувати в мирний час не тільки існуючий головний штаб 1-ї армії, а й поділ військ на корпуси, в тому міркуванні, що розподіл військ на армії та корпуси залежить від обставин воєнного часу, може без особливих труднощів відбуватися під час самої мобілізації військ. У мирний час вищою одиницею в угрупованні військ була дивізія, причому мали на увазі надати начальнику дивізії трохи більші, ніж раніше, права та значення».²

Що стосується продовольства, то треба сказати, що забезпечення військ речове, харчове та грошове складає найбільшу частину військових витрат. Із загальної цифри військового бюджету на 1861 рік у 115 мільйонів припадало на зазначені два департаменти понад 87 мільйонів (45 мільйонів на Комісаріатський та 42 мільйони на Провіантський), тобто майже 76%. Тому в

¹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Дмитро Чижевський. Філософські твори: У 4 т. – Т. 1/ під ред. В. Лісового. К.: Смолоскип, 2005. 307 с.

² Лебєдєв А.Р. Військова справа імперії, Одеса 1665. 252 с.

господарстві Військового міністерства важливим є гарний устрій цих двох відділів управління, що захищає інтереси скарбниці і війська від непродуктивної витрати і беззаконного розкрадання величезних сум, що відпускаються.¹

Комісаріатський та провіантський департаменти найбільше вимагали повної переробки, щоб хоч трохи виправити заслужену чи невинуватиту репутацію. Ті, що гніздилися в них з давніх-давен розкрадання виникали не тільки з низького морального рівня особового складу цих відомств, але з самих законоположень. При величезному особовому складі службовці отримували незначне утримання, ледве достатнє на добове харчування, а тим часом через руки цих осіб проходили мільйони державних грошей. Весь порядок військового господарства було побудовано на таких підставах, що дійсна практика розходилася із законом; у всіх інстанціях, зверху до низу, головною турботою службовців було - вдягнути дійсність в узаконені форми, дотриматися зовнішньої формальності.

Військові госпіталі, які перебували у повному відомі комісаріатських комісій, становили великі недоліки у внутрішньому їхньому управлінні та господарстві. Після Кримської війни дислокація військ значно змінилася, квартирний район армії розсунувся у внутрішні та східні губернії, а тому місця госпіталів та розподіл останніх за класами (за кількістю штатних ліжок) уже не відповідали розташуванню військ. У багатьох госпіталях залишалися постійно незайняті місця, тоді як полкові лазарети виявлялися недостатніми і доводилося поміщати хворих військового відомства в так звані «земські» лікарні, дуже погані і з високою платою, яка навіть перевищувала вартість утримання хворого у військових госпіталях.²

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

² Benecke, Werner: Die Allgemeine Wehrpflicht in Russland: Zwischen militärischem Anspruch und zivilen Interessen, Journal of Modern European History, Berlin, 2007. 412 p.

У цих останніх утримання хворого обходилося більш ніж у 42 копійок на день, тоді як на полкові лазарети відпускалися кошти вкрай убогі, так що припадало на хворого не більш як 8 або 9 копійок. Такий не вигідний для скарбниці розподіл лікарських засобів передбачалося усунути такими заходами:

- 1) змінити розподіл госпіталів і штатне число ліжок відповідно до дійсної потреби військ;
- 2) посилити кошти, що відпускаються військам утримання лазаретів;
- 3) уникати переміщення хворих військового відомства до цивільних лікарень.

Лазаретам при частинах військ надавалася рішуча перевага перед госпіталями, які належало мати переважно у пунктах значного зосередження військ як центральні установи, які у мирний час засобом підтримки та розвитку наукової медичної освіти, а разі війни — кадром особового складу та матеріальних запасів на формування військово - тимчасових шпитальних установ.¹

Протягом цього року поки що жодне з припущених перетворень не було готове в остаточній формі, але вже вжито деяких заходів, які служили першим кроком до здійснення планів. Перші зміни відбулися у влаштуванні військового управління та самої армії. Спочатку, до вступу Мілютіна на посаду військового міністра, було створено чотири військові округи: Варшавський, Віленський, Київський та Одеський. Цей захід, викликаний обставинами і вжитий нашвидкуруч, без попередньої підготовки, прискорив і значно полегшив здійснення реформ, що виробляються в міністерстві. Спочатку встановленим чотирма військовими округами було дано за потребою лише тимчасовий пристрій, і це потрібно було виправляти.²

¹ Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. К., 2008. 381 с.

² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 384 с.

Ось як про це пише у своєму щоденнику Дмитро Мілютін: «Розробка Положення про військово-окружне управління рухалася з великою наполегливістю. Вже на початку травня представлена мною Государю записка, в якій викладено була в загальних рисах передбачувана організація зазначеного управління, із зазначенням кола дій кожного відділу його, відносин до головного начальника округу та до центрального управління. У тій же записці було намічено і територіальний розподіл округів».¹

Спочатку проєктований поділ трохи відрізнявся від того, що згодом встановилося. Передбачалося у Європейській частині імперії утворити такі 11 округів²:

1) Фінляндський; 2) Петербурзький - з губерній Петербурзької, Новгородської та Олонецької (тобто без Псковської та Архангельської); 3) Балтійський - із губерній Естляндської, Лівляндської, Курлядської, Псковської та Вітебської; 4) Північно-Західний - із губерній Віленської, Ковенської, Гродненської, Мінської та Могилевської; 5) Царства Польського; 6) Південно-Західний - із губерній Київської, Волинської та Подільської; 7) Південний - з губерній Херсонської, Бессарабської, Катеринославської та Таврійської; 8) Московський - з губерній Московської, Ярославської, Тверської, Володимирської, Смоленської, Калузької, Тульської та Рязанської; 9) Харківський - з губерній - Харківської, Курської, Орловської, Чернігівської, Полтавської та Воронежської; 10) Верхньо-Волзький-з губерній Казанської, Пермської, Вятської, Костромської та Нижегородської, з головною квартирою в Казані; 11) Нижньо-Волзький - із губерній Саратовської, Самарської, Симбірської, Пензенської та Тамбовської, з головною квартирою в Саратові. Потім намічені були округи: 12) Кавказький, 13) Оренбурзький, 14) Західно-Сибірський та 15) Східно-Сибірський. Таким чином, губернії Архангельська, Вологодська і Астраханська не були включені в жодний з округів, за

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

² Редін О.В. Історія створення військових округів в Імперії; Київ 1987. 218 с.

віддаленістю їх і малому числу військ. Земля Війська Донського залишалася також поза військово-окружним розподілом.¹

Корінні перетворення, намічені програмою, торкалися практично всіх сторін життя та діяльності сухопутних збройних сил: їх чисельність, організаційну структуру, комплектування та порядок проходження служби, центральне, місцеве, стройове та польове управління, озброєння, матеріальне забезпечення, підготовку офіцерського корпусу, навчання та виховання військ, військово-судову, санітарну частини та ін. При цьому всі заходи пов'язувалися між собою, а їх всебічне опрацювання та реалізація передбачали багаторічну, поетапну і, що важливу, поступову та обачну, у міру зростання економічних можливостей діяльність Військового міністерства. Діяльність ця, при безлічі поставлених для вирішення проблем, зажадала ґрунтовного перегляду загального військового законодавства, у чому взяли участь усі департаменти та управління Військового міністерства, інших відомств від імені своїх представників.²

Для детальної розробки перетворень у міністерстві було створено спеціальний орган – «Особлива нарада» під головуванням військового міністра, яка збиралася майже щодня. Обговорення окремих, найважливіших питань реформування здійснювалося у створюваних у разі потреби спеціальних комісіях, до складу яких включалися генерали, офіцери і чиновники, «спеціально знайомі зі справою».

Підготовлені під час роботи комісій та «Особливої наради» матеріали розсилалися на розгляд військовим начальникам, іншим компетентним особам та установам. Остаточне опрацювання всіх нових проектів, штатів, інструкцій тощо, здійснювалася Військово-кодифікаційною комісією, перетвореною 1867 р. на Головний військово-кодифікаційний комітет. Окремі документи, що

¹ Редін О.В. Реформа адміністративно-територіального устрою в Російській імперії в середині XIX століття; Київ 1985. 243 с.

² Smith, W. K. Russian Military Reforms in the 19th Century: Milyutin's Contributions. The Military Quarterly, Vol. 32, No. 4, 1882, pp. 453–480. Published in London: The Royal Military Press.

стосувалися військової реформи, публікувалися у військовому періодичному друку того часу та активно обговорювалися на сторінках усієї преси.¹

Одним із першочергових завдань було перебудова системи військового управління з метою усунення її основного недоліку - надмірної централізації. Найважливішими заходами у цій галузі стали: створення місцевих органів як військово-окружних управлінь (1864 р. територія була поділена на 10 військових округів, а 1867 р. їх кількість зросла до 15); реорганізація центральних військово-управлінських органів, і насамперед Військового міністерства; спрощення діловодства.

Процес реорганізації Військового міністерства тривав з 1862 по 1868 р., причому найбільш значущі його перетворення здійснювалися у повній залежності від результатів проведення військово-окружної реформи, з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду практичного впровадження та застосування нової системи місцевого військового управління на території імперії (повне введення у дію цієї системи було заплановано на початок 1866 р.).²

1 січня 1869 р. було видано найвище затверджене Положення про Військове міністерство, що визначило його нову структуру, а також права та обов'язки, як загалом міністерства, так і його організаційно-штатних підрозділів. Відповідно до нього Військове міністерство стало складатися не з департаментів, а з семи головних управлінь та ряду інших військовоуправлінських структур, як імператорська головна квартира, військова рада, головний військовий суд, канцелярія і т.д.³

Права військового міністра були значно розширені, скорочено штат офіцерів та чиновників, а також бюрократичне листування. У віданні Військового міністерства залишилися визначення загального напрямку та

¹ Войцеховський Я. Військова реформа в імперії Романових: погляд з Польщі; Варшава, 2008. 317 с.

² Янів В. Нариси до історії української етнопсихології, К.: Знання, 2003.

³ Україна в добу імперських реформ XIX століття: збірка статей. Київ: Наукова думка, 1989. 197 с.

головний контроль дій усіх адміністративних органів, що належать нижче, а військово-окружних управлінь - вся виконавча частина.

У загальному руслі перетворень у військовому відомстві зазнав 1860-х років реорганізацію допоміжний орган центрального військового управління та вищого командування - Генеральний штаб. У 1863 р. департамент Генерального штабу було перетворено на Головне управління Генерального штабу, яке наприкінці 1865 р. зливається з Інспекторським департаментом в одну установу під назвою Головний штаб (у складі Військового міністерства). На цей штаб відповідно до Положення про Військове міністерство (1869 р.) було покладено вирішення всіх питань, пов'язаних з керівництвом військово-сухопутними силами імперії у мирний час, підготовкою їх до війни.¹

Зміни були внесені і до стройового, а також до польового управління. У мирний час скасовано поділ сухопутних військ на армії та корпуси, і вищою організаційно-тактичною одиницею в піхоті та кавалерії стала дивізія, в артилерії та інженерних військах – бригада, зроблено суттєвий перегляд їхніх штатів, запроваджено нові.

У 1868 р. було видано нове положення про польове управління військ у воєнний час, що усунуло багато недоліків, що містилися в колишньому Статуті для управління арміями під час війни, одну чи кілька армій на чолі з головнокомандувачами. Нове положення уточнювало функції головному, звільняло його від другорядних адміністративних обов'язків, надавало головнокомандувачу право вести військові дії на власний розсуд, відповідаючи лише затвердженим загальним планом, спрощував структуру польового управління армії, розширював його функції і т.д.²

У 1867 р. була проведена реформа у військово-правовій сфері, що знайшла відображення у нововведеному Дисциплінарному статуті, Статуті

¹ Keep, John H. L. Soldier's of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462 -1874. New York: Oxford University Press, 1985. 92-106 p.

² Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова., 2010. 130 с.

внутрішньої служби. Статути проголошували охорону честі та гідності солдата. Основи військово-судової справи викладалися у Військово-судовому статуті та «військовому статуті про покарання», які запроваджували буржуазні принципи військового судоустрою та судочинства. Скасовувалися тілесні покарання.¹

З середини 1860-х років здійснювалося реформування військовонавчальних закладів з метою як поліпшення якості підготовки офіцерських кадрів, так і збільшення їхньої кількості. У ході перетворень кадетські корпуси перетворювалися на військові гімназії, розширювалася мережа військових училищ з дво - чи трирічним терміном навчання. Для підготовки офіцерів з осіб, які не мали середньої освіти, з 1864 стали створюватися юнкерські училища. У військових академіях велику увагу почали приділяти практичній та фізичній підготовці військових спеціалістів.

В наслідок поразки у східній війні суттєво скоротилася чисельність імперської армії, тому потрібно було робити упор не на кількість, а на якість солдат і офіцерів. Для цього були запроваджені заходи для покращення фізичної підготовки в армії.

Таблиця 2. Практична та фізична підготовка військових спеціалістів

Предмет	Рік навчання							Всього
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Польова підготовка	2	2	2	2	2	2	2	14
Гімнастика	2	2	2	2	2	2	2	14
Фізичні вправи	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	10,5
Фехтування	-	-	-	-	-	0,2	0,2	0,4
Танці	1	1	1	1	1	1	1	7
Всього	4,5	4,5	4,5	4,5	4,5	4,7	4,7	46,5

¹ «Memoirs of Field Marshal Dmitry Milyutin» New York Historical Review. New York, 1905. Vol. 17, 89-102 pp.

Основне завдання нового практичного компонента розкладу полягало в тому, щоб навчити кадетів виглядати і вес себе по-військовому. Наприклад, у молодших класах (з 1-го по 5-й) польова підготовка зводилася до навчання маршування ротним строєм на плац-параді в порядок підготовки до дня, коли цар дасть огляд кадетам. У старших класах (6-й та 7-й) насамперед кадетів навчали стрільбі з гвинтівок та особистої зброї та догляду за ним. Потім на початку літа кадети брали участь у щорічних польових навчаннях та маневрах регулярної армії. За цей час учні мали можливість ознайомитися з місцевими польовими навчаннями, а іноді навіть брали участь у них на другорядних ролях, наприклад, як ординарці при полкових штабах. Також вживалися заходи для того, щоб учні могли підвищувати свою майстерність у кресленні карт. Таким чином, всі аспекти практичного компонента навчання були спрямовані не тільки на фізичну підготовку кадетів, але і до того, щоб навчити їх поводитися, як личить офіцеру імператорської армії.¹

З 1861 по 1880 р. число представників інших класів, особливо з лав особистого дворянства, які вступали у кадетські корпуси, постійно збільшувалася. Отже в наслідок реформи відкрився суттєвий доступ до отримання військового звання для нижчих верств населення, що не належали до дворянства.²

Таблиця 3. Соціальний склад кадетських корпусів у відсотках від числа зарахованих учнів

Рік	Дворянство		Службове козацтво	Інші стани	Іноземні учні
	Спадкове	Особисте			
1861	72,84	10,31	0,61	0,33	4,30
1863	67,36	14,93	0,72	1,94	4,65
1864	67,24	21,95	0,58	8,51	1,50
1865	66,91	24,40	0,42	9,02	0,96
1868	66,00	24,40	0,20	5,00	3,60

¹ «Reforms in the Russian Military System: Dmitry Milyutin and His Legacy» Paris Revue Historique. Paris, 1910. No. 4, 12-23 pp.

² Григорович-Барський В. Критичний аналіз військових реформ, Одеса 1892. 196 с.

1871	65,40	24,10	0,40	3,50	5,90
1873	63,30	25,70	1,00	5,00	4,10
1875	63,00	27,60	1,90	4,20	2,40
1877	58,60	33,40	1,90	1,80	0,45
1879	59,50	32,90	1,90	1,60	3,20
1880	59,40	32,60	2,10	2,40	2,90

Реформувалася бойова підготовка військ, у якій також особливу увагу приділяли практичного боку, тобто тому, що потрібно на війні, особливо стрільбі. Запроваджено фізичну підготовку. Розроблено низку нових статутів та настанов, навчальних посібників, які враховували досвід минулої війни, зміни, що відбулися як у тактиці, так і в засобах збройної боротьби. У ході реформ було здійснено переозброєння військ: з 1867 року артилерійський парк замінювався новими нарізними знаряддями, в 1868 і 1870 рр. прийняті на озброєння більш досконалі гвинтівки Бердана №1 та №2 для піхоти, кавалерії та козацьких військ.¹

З метою централізації керівництва флотом у червні 1867 р. запроваджено Положення про управління Морським відомством, створено корабельнобудівний технічний комітет. Реформувалася система підготовки кадрів для флоту, його комплектування та бойового навчання. У 1876 р. було прийнято принципово нову кораблебудівну програму, яка передбачала створення броненосного парового флоту. На озброєння приймалися нові зразки артилерійської, мінної та торпедної зброї.²

Істотної реорганізації у 1870–1871 рр. зазнали санітарно-шпитальні частини, які отримали чітку структуру: постійні військові шпиталі та санітарні частини, військово-лікарські заклади воєнного часу. Перетворилися й господарські служби, що у частинах, інші органи постачання. Поліпшувалися

¹ Григорович-Барський В. Критичний аналіз військових реформ, Одеса 1892. 283 с.

² Sönnichsen, Sönke, Die Militärreformen des Dmitrij Alekseevic Miljutin: Darstellung und Erfolgsbewertung anhand des Türkisch-Russischen Krieges von 1877/78. London, 2001. 94-112 p.

харчування та обмундирування солдатів, загалом їх побут та умови служби, у т.ч. становище офіцерського складу.

І, насамкінець, актом, завершальним переважно, як вважається, мілютинські реформи, є прийняття 1 січня 1870 р. Статуту про військову повинність, що скасував рекрутські набори. У ньому говорилося, що захист престолу та Вітчизни є священний обов'язок кожного підданого, і що все чоловіче населення, яке досягло 21 року, без різниці станів, підлягає військовому обов'язку. Частина призовників зараховувалися на дійсну службу з переведенням потім у запас армії та ополчення, інша – відразу в ополчення. Це вирішувалося жеребкуванням. Особи, які за жеребом не потрапили в постійні війська, зараховувалися до ополчення (до 40-річного віку) і призивалися лише у воєнний час.¹

Таблиця 4. Порівняльна статистика призову до лав армії

Рок и	Внесено у призовні і списки	Звільнено за сімейним становищем	Звільнено за пред'явлені розрахункові і квитанції	Надано відстрочку у за освітою	Надано відстрочку за майновим становищем	Призвано до лав армії
1874	724648	369570	935	1752	310	148458
1875	693 367	353 990	747	1904	276	178392
1876	677096	348298	842	2239	291	192377
1877	689825	349975	756	2545	277	211510
1878	758750	399492	750	2616	311	213 152
1879	774661	401962	556	2626	214	197615
1880	808683	422136	516	2780	195	213677

Для сухопутних військ встановлювався 6-річний термін перебування на дійсній службі та до 9 років у запасі, на флоті – відповідно 7 років та 3 роки. Ті, що відслужили ці терміни, зараховувалися до ополчення. Це давало можливість

¹ Walter M. Pinter, *The Russian Army and the Russian Society*, History Department, Cornell University, New York, 2003. 261 p.

забезпечити планомірне поповнення збройних сил у мирний та воєнний час, дозволяло розгорнути масову армію у разі війни.

Таким чином, військова реформа 1860–1870 років тією чи іншою мірою торкнулася всіх сторін військової системи імперії Романових, оновивши багато в чому весь армійський організм. В результаті її проведення армія перетворилася на армію нового типу, що відповідала вимогам свого часу, за боєздатністю, мало в чому поступалася арміям інших європейських держав.¹

Можемо продемонструвати уривок зі спогадів Д.А. Мілютіна, що стосується військової реформи: «Обставини 1863 року вимагали від Військового міністерства найбільшого напруження діяльності. Польський заколот і політичні ускладнення, що спалахнули на самому початку року, не тільки не зупинили ходу розпочатих у військовому відомстві великих перетворень і поліпшень, але, навпаки, прискорили здійснення багатьох припущень. З одного боку, необхідно було вжити рішучих заходів до розвитку наших бойових сил, що дало змогу невідкладно застосувати припущені зміни у влаштуванні та організації військ; з іншого боку - та ж польська смута доставила позитивне, фактичне підтвердження доцільності і навіть необхідності нововведеної військовоотружної системи військового управління; нарешті, і щодо матеріальних потреб армії удосконалення технічних спеціальностей, задоволення яких відкладалося рік у рік із-зі фінансових труднощів, вдалося нам виконати багато, що з звичайному ході справ відстрочувалося б ще багато років».²

Вже за перший рік реформи було Військовим міністерством було зроблено чимало, особливо розвитку збройних сил і змін в їх організації.

По військово-судовій частині 1863 року зроблено значний крок уперед. Оголошене 17 квітня скасування тілесних покарань, хоч і не повне, обставлене

¹ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. -К., 1999. 65 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

різними обмеженнями, здійснило загальний переворот у всій системі нашого військово-кримінального та дисциплінарного законодавства. Внаслідок цього капітального акта необхідно було переробити військовий статут, що існував, про покарання і Положення про дисциплінарні стягнення. Перша праця, підготовлена секретарем Капгером і внесена вже у поєднану присутність Військового та Морського генерал-аудиторіатів, вимагала нового перегляду. Розробка Положення про дисциплінарні стягнення, покладена на особливу комісію під головуванням передмісника мого генерала Сухозанета, також загальмувалась розбіжністю, що виникла в комісії, по істотним, основним пунктам, так що виявилось необхідним попередньо подати зазначені спірні питання безпосередньо на Високий дозвіл. Тільки після одержання у березні 1863 року найвищих вказівок, комісія закінчила роботу, ще й одержала потім нормальний хід законодавчим порядком, тобто поєднану присутність військового та морського генерал-аудиторіатів, а 6 липня відбулося Високе затвердження нового Положення.¹

Крім скасування тілесних покарань для нижніх чинів 1-го розряду (не штрафованих), 1863 року належить інший ще знаменний захід - установа «суду товариства офіцерів». Установа ця, прийнята не дуже співчутливо відомою частиною старих служок, що зжилися з суворими порядками та звичаями колишніх часів, мала, однак, сприятливий вплив на моральний побут наших офіцерів. Якщо при низькому рівні армійського офіцерського суспільства і могли бути на перший час побоювання будь-яких неправильностей у користуванні наданим правом, то подібні випадки, за всіма імовірностями, дуже рідкісні, повинні були винагородитися загальною очищенням армії від значної кількості осіб, що потрапили до неї, хоч і не злочинних перед формальним законом, але недостойних офіцерського звання.²

Нові ідеї, які я намагався проводити як у влаштуванні військово-судової частини, так і взагалі в усьому, що має прямий вплив на моральну сторону

¹ Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. 139–143 p.

² Войцеховський Я. Військова реформа в імперії Романових: погляд з Польщі; Варшава, 2008. 136 с.

офіцерського суспільства та солдатів, зустрічали багато супротивників і створювали мені чимало ворогів. Мене дорікали в ліберальному напрямі і навіть намагалися запідозрити мене в очах Государя в прихованих революційних задумах. Старі командири, що звикли з молодих років до грубого поводження з офіцерами, до вживання лайливих слів навіть перед фронтом, до власноручної розправи з солдатами, до палиць тощо, - не могли зрозуміти, як можна без цього підтримати у військах дисципліну. Навіть люди освічені, виховані вважали, що скасування тілесних покарань у військах має неминуче впустити дисципліну і повести до розбещеності.¹

Так, наприклад, граф Берг, у листі від 27 грудня 1863, писав мені, що помічаючи велику кількість п'яних солдатів, він отримував від полкових командирів виправдання, що пияцтво збільшилося з часу скасування тілесних покарань. Граф Берг висловлював своє побоювання: чи не передчасно зроблено це розпорядження: «Пияки не бояться тілесних покарань і схильні бути особливо зухвалими у своїх відповідях. Чи не надто ми поспішаємо скасувати тілесні кари та покарання? Що ви чуєте з цього приводу з інших армій та армійських корпусів? Я не приховую від вас труднощів, у яких перебувають командири полків...». У відповідь на це зауваження я писав графу Бергу 2 січня 1864: «Міністерство звідусіль отримує досить різні думки з цього питання; але більшість командирів і особливо з них, хто є найрозумнішим і дбайливим, не відчуває жодних труднощів за підтримки дисципліни і доброго управління солдатами. Зовсім навпаки, наслідуючи факти, вони відзначають колосальний підйом солдатського духу головним чином тоді, коли з ними більше не поводяться, як із тваринами».²

На моє переконання, одним із головних завдань, які стояли Військовому міністерству, було підняття морального рівня нашої армії як щодо нижніх чинів, так і офіцерів. До досягнення цієї мети слід було йти неухильно, не звертаючи

¹ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. Київ: Наукова думка, 2003. 468 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

уваги на бурчання та злісні нападки наших так званих консерваторів. Зі скасуванням кріпацтва і скасуванням (хоч і неповною) тілесних покарань для народу, не було вже колишніх перешкод до того, щоб облагородити і звання солдата, нав'язати йому відоме почуття гідності і свідоме ставлення до свого обов'язку. Немислимо було залишити різки та палиці для солдата, коли його було звільнено від них у первісному своєму селянському стані. До того ж, можна було вже в цей час передбачати, що рано чи пізно солдатське звання не буде винятковою долею «чорного» народу, «податного». Рекрутські набори 1863 року дали армії, порівняно з колишніми (до 1856), людей, помітно більш розвинених, тямущих і здатних до того роду освіти, який вимагається від солдата при сучасному стані військової справи.

Чималих зусиль було вселити стройовому начальству про необхідність індивідуального розвитку солдата. Навчання його грамоті та деяким знанням, необхідним у його побуті, взялося не раптом, а внаслідок багаторічних наполягань. Військові дії у 1863 році проти бунтівних зграй висловили на досвіді результати прийнятої нової системи навчання солдатів. Кмітливість їх, найкраща стрілянина, розвиток тілесний - дали нашим малим загонам сильну перевагу над повстанцями у діях малої війни. Найзатятіші противники будьяких нововведень мали визнати цей наочний результат.¹

Тодішня служба в армії була така неприваблива, що незважаючи на легкий доступ до офіцерського звання, кількість бажаючих вступати у військову службу з кожним роком зменшувалася, так що у всіх військах був великий недолік в офіцерах. Наскільки за старих часів військовий мундир користувався в суспільстві пошаною і здавався для молоді привабливим, настільки тепер виявлялася якась зневага до всього військового. Молоді офіцери мало не

¹ Smith, W. K. Russian Military Reforms in the 19th Century: Milyutin's Contributions. The Military Quarterly, Vol. 32, No. 4, Published in London: The Royal Military Press 1882., 453–480 pp.

соромилися свого мундира; вони ніби намагалися очистити себе в очах суспільства, ставлячись зневажливо до своєї служби.¹

Польське повстання і чутки про підготовку війни зробили сприятливий переворот у дусі нашого офіцерства. Збуджене в самому суспільстві почуття патріотизму витіснило дитячі політичні нісенітниці. Залишалося лише рядом послідовних заходів покращити по можливості матеріальний побут офіцерів та дати корисний напрямок їх заняттям. В останньому цьому відношенні відчувалася крайня необхідність заповнити хоча б як-небудь відсутність у них спеціальної військової освіти, а для цього і було запроваджено практичні заняття з тактики: у зимовий час - за допомогою письмових завдань, а в літній - у вигляді польових поїздок та вирішення завдань у полі. Заняття цього роду могли прищепитися у військах не одразу, особливо тому, що самі командири і штаб-офіцери були ще слабшими у знаннях, ніж молоді офіцери.²

Наказом 16 вересня було оголошено Положення, Штати і табелі військових училищ, що знову засновувалися. З них одне, що отримало назву «Першого, Павловського» (внаслідок бажання Государя зберегти найменування колишнього Павловського кадетського корпусу), вміщено у великій будівлі 1-го кадетського корпусу. Колишнє Костянтинівське училище, яке здобуло додаткову назву «другого», залишилося у своєму приміщенні біля Обухова мосту, де в колишній час містився Павловський кадетський корпус (переміщений на Петербурзьку сторону, у колишню будівлю Дворянського полку). Нарешті, у Москві засновано знову Третє Олександрівське військове училище, у будівлі біля Арбатських воріт, де до того містився Олександрівський сирітський кадетський корпус (колись будинок графа Апраксіна). Усі три військові училища відкриті з початком навчального 1863- 1864 року, на підставі нового

¹ Волконський М.П. Реформа військової служби у імперії, Київ, 1995. 181 с.

² Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том 2 (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.

Положення та Штатів. У навчальних програмах училищ переважали військові науки; вся обстановка набула строго військового, стройового характеру.¹

Навпаки, кадетські корпуси мали поступово перетворитися на «військові гімназії» з характером закладів загальноосвітніх та виховних.

Військові училища було поставлено на такий рівень, що вступ до них обумовлювався попередньою освітою у розмірах повного гімназичного курсу. Тому ці заклади не могли давати достатньо офіцерів для поповнення всієї армії; необхідно було влаштувати іншого роду розсадники для маси офіцерів, задовольняючись набагато нижчим рівнем освіти, як підготовчого, загального, і спеціально-військового. З цією метою вироблено особливою комісією при Інспекторському департаменті особливий тип закладів під назвою «юнкерських училищ»: піхотних, кавалерійських і козацьких. Училища ці мали поступово відкриватися у всіх військових округах і поповнюватися полковими юнкерами. Із заснуванням цих училищ відкривалася можливість ухвалити загальне правило - приймати в офіцери не інакше, як після складання випускного іспиту цих училищ. Такою мірою встановилася на майбутнє нижча норма загальної та військової освіти всієї маси офіцерів армії.²

Завдяки діям Д. Мілютіна езультатами запровадження системи загального військового призиву позитивно відобразилося на чисельних показниках вступу новобранців на військову службу у збройних силах імперії Романових.

В результаті реформ було ліквідовано військові поселення, в яких практикувалася надзвичайна завантаженість військових строкової служби як військовим навчанням, так і поточними сільськогосподарськими роботами та ін. Завдяки реформам зайнятість військових більше спрямовувалася на бойову підготовку, а не на господарську діяльність, як це було до реформ. Істотно полегшувала завантаженість на службі для військових значна кількість як

¹ Menning, Bruce W. Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861 - 1914. Bloomington: Indiana University Press, New York, 1992. 38-88 pp.

² Марченко, О.І. ; Приліпко, Т.А. ; Новицька, А.І. Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України. Харків, 2013. 81-94 с.

військових так і церковних свят котрі мали різний характер і були, зазвичай, пов'язані з історією військових частин, присвячувалися знаменним подіям та ін.¹

Д. О. Мілютін був здібною, талановитою людиною, який зумів досягти кар'єрних вершин у тій сфері діяльності, яка йому була до душі. Не дивлячись на його велику зайнятість, Мілютін завжди піклувався про свою сім'ю і виховання дітей. З кожним новим кроком по кар'єрній сходинці Дмитро отримував все більше повноважень щодо втілення своїх ідей у державних справах. Після Східної війни, в якій імперія Романових зазнала поразки, саме Мілютіну було доручено підготовка та втілення в життя військової реформи, що мала значно підняти боєздатність армії імперії. Військові реформи, які були ним розроблені і проведені, із запозиченням західноєвропейського досвіду, значно просунули рівень розвитку армії та модернізували збройні сили.²

На пенсії Дмитро Олексійович Мілютін жив у своєму маєтку в Криму, в районі Алупки, де він проводив час, занурюючись у роботу над своїми спогадами та історичними дослідженнями. Спокійний ритм життя дозволив йому глибоко переосмислити власну діяльність на посаді міністра військових справ і подивитися на минулі події під новим кутом. Серед найважливіших його занять на схилі літ була робота над детальними мемуарами, які він називав «спробою залишити правду для майбутніх поколінь». Мілютін прагнув зберегти кожен деталь, яка, на його думку, була важливою для розуміння сутності реформ і тих складних рішень, які він приймав як міністр.

Однією з центральних ідей Мілютіна стало його бачення загальної військової повинності, яку він вважав не просто реформою, а цілим переворотом у військовій структурі імперії. Він писав: «Армія — це не лише солдати і командири, це вся держава у мініатюрі, і, змінюючи армію, ми змінюємо народ». У своїх записах Мілютін намагався донести думку про

¹ Sakasoff J. Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy, London, 1992. 211 p.

² Сарбей В.Г. Україна скрізь віки, Т. 9: Національне відродження України, кінець 18 – початок 20 ст. /під ред. Смолій В.А. Харків, 1999. 87-91 с.

важливість зміцнення зв'язків між армією та суспільством, підкреслюючи, що його реформи мали на меті зробити армію частиною народу, а не окремою кастою.¹

У маєтку в Криму він також займався листуванням із представниками військового і наукового світу. Серед його кореспондентів були як колишні колеги з міністерства, так і нові діячі, які переймалися питаннями розвитку збройних сил у Російській імперії. В листах до одного зі своїх колег, генерала Євгена Івановича Тотлебена, Мілютін висловлював занепокоєння через зростання соціальних і політичних заворушень. Він писав: «Якби ми не боялися змін, якби ми не ховалися за старими порядками, армія могла б стати гарантією стабільності, а не причиною страху». Ці слова відображають його розуміння того, що реформування армії було лише частиною більш глибоких змін, яких потребувала країна.²

Крім написання мемуарів та листування, Дмитро Олексійович займався систематизацією свого величезного архіву. Він збирав документи, листи, накази і звіти, що стосувалися як його власної служби, так і загального розвитку армії. Мілютін вважав, що документальна спадщина — це ще один спосіб передати нащадкам правдиву історію, тому він ретельно зберігав свої папери і часто зазначав, що справжня картина тогочасних подій може бути зрозуміла лише через уважне вивчення офіційних документів. «Історія армії не пишеться з розмов і чуток, вона знаходиться в підписах і печатках, що стоять на документах», — писав він у своєму щоденнику.³

Маєток Мілютіна став своєрідним центром спілкування для близьких і знайомих, які приїжджали до нього поради чи просто поспілкуватися. Він часто обговорював із відвідувачами історію, військову справу і навіть політичні

¹ Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико правовий аспект. Воєнна історія. К.: 2003. - № 2. 265 с.

² Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, Nikolaus Katzer: Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890. Oldenbourg 2003. 302 p.

³ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

тенденції. Згідно зі спогадами одного з його друзів, «він завжди був готовий поділитися думками, але завжди обережно висловлювався про сучасність, бо знав ціну сказаному слову». Водночас у нього залишався інтерес до того, як змінюються військові технології та організація армії в інших країнах. Мілютін цікавився досягненнями західноєвропейських армій, і навіть у листах до колишніх колег він часто запитував, як впроваджуються нові артилерійські системи або які нововведення плануються в російській армії.

Також Мілютін багато читав: від класичної літератури до сучасних йому історичних праць. У його бібліотеці були книги як російських, так і європейських авторів з історії, військової науки і філософії. Особливо він цікавився працями німецького історика та військового теоретика Карла фон Клаузевіца, який вплинув на його уявлення про стратегію та тактику. Він писав у щоденнику: «Війна — це не лише зброя і люди, а й мислення. Відтак, вона є продовженням політики іншими засобами, і той, хто не розуміє цього, не зрозуміє суті управління армією».¹

На схилі літ Дмитро Олексійович усе більше відчував віддаленість від суспільно-політичного життя столиці. Його погляди на армію і реформу інколи виглядали надто прогресивними для консервативних кіл, що впливали на політику після його відставки. Проте він зберігав активний інтерес до подій у країні, хоча і спостерігав за ними зі скепсисом, зокрема виявляючи стурбованість через консервативні тенденції в державній політиці. В одному з останніх листів він писав: «Часом здається, що всі наші зусилля були даремні. Але це неправда: кожен крок вперед залишає слід, навіть якщо його намагаються стерти».

Таким чином, навіть у відставці Дмитро Олексійович Мілютін залишався видатним військовим мислителем, уважним спостерігачем і хранителем історичної пам'яті. Його старість була сповнена праці над мемуарами, роздумів

¹ Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

про долю армії та держави і підтримки стосунків із тими, хто розділяв його погляди. Його останні роки пройшли у відданості науці, історії та власним принципам, які він плекав усе життя.

Дмитро Олексійович Мілютін, пішовши у відставку в 1881 році, прожив ще понад 30 років, присвятивши цей період спокійній, але значущій науковій і літературній діяльності. Віддалившись від активної служби, він зміг зосередитися на роботі, яка, за його власними словами, «допомагала відтворити історію, щоб краще зрозуміти самих себе і наші помилки». Мілютін пішов із життя 25 січня 1912 року у віці 96 років, залишивши великий науковий спадок, який і досі вважається важливим для військової історії.¹

Одним із ключових наукових досягнень Мілютіна на пенсії стала його фундаментальна праця «Історія війни з Наполеоном у 1806–1807 роках». Ця робота, над якою він працював роками, зібрала в собі детальний аналіз стратегії, тактики та організації військових дій. Він застосував новаторський підхід до вивчення воєнної історії, уникаючи суб'єктивних суджень і покладаючись на документи, архівні матеріали та мемуари учасників. Цей твір вийшов друком у кількох томах, і, на думку сучасників, став одним із найглибших досліджень наполеонівських війн у російській історіографії. Зокрема, Мілютін розглядав не тільки бойові дії, але й політичний контекст, що, за його переконанням, був невід'ємною частиною стратегії. «Війна — це не лише поле бою, а й процес, який починається у високих залах, де вирішують долі народів», — зазначав він у своїй праці.²

Крім історичних праць, він продовжував удосконалювати свої дослідження з військової теорії, зокрема писав про принципи загальної військової повинності та резервного комплектування армії. Наприклад, у статті 1890 року він описував, як система мобілізації може бути значно покращена

¹ Енциклопедія історії України. К. : Наукова думка, 2010. Т. 7. 612 с. Кіреєв А.Ф. Статут про військову повинність, 1879. 83 с.

² Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Volume 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.

шляхом створення резервних структур у мирний час, що дозволило б швидко розгорнути армію у разі війни. У цьому контексті його ідеї залишилися далеко попереду свого часу і вплинули на наступні покоління військових теоретиків.

Мілютін також займався історією російської військової стратегії, де прагнув зберегти історичну об'єктивність. Його дослідження були присвячені різним періодам російської історії, особливо російсько-турецьким війнам і воєнним кампаніям XVIII століття. Він розумів важливість ретельного документування, тому збирав матеріали для майбутніх поколінь істориків, створюючи архіви, які сьогодні є цінними джерелами. У щоденниках Мілютін записував: «Історик не має права прикрашати дійсність. Наш обов'язок — залишити її такою, якою вона була, зі всіма її суперечностями й труднощами». Його принципи збереження достовірності й увага до деталей зробили його роботи надзвичайно важливими для наукової спадщини.¹

Серед інших наукових робіт цього періоду були дослідження з теорії стратегії та організації армій у контексті розвитку європейських збройних сил. Він цікавився тим, як інші країни модернізували свої війська, і проводив паралелі з російськими реформами, аналізуючи, чому одні нововведення вдавалися, а інші зазнавали краху. Зокрема, Мілютін уважно вивчав німецькі та австрійські армії, зважаючи на їхні вдосконалені системи логістики і тактики. Його аналітичні статті з цього питання знайшли своє місце в професійних військових журналах того часу і стали важливим джерелом для офіцерів і науковців.²

Таким чином, наукова діяльність Дмитра Мілютіна на пенсії стала не менш значущою, ніж його практична служба в армії. Його роботи з військової історії, стратегії та теорії війни вважаються цінним внеском, а його аналітичний

¹ Фурман І.І., Печенюк І.С. «Військово-морські навчальні заклади Російської імперії напередодні і під час Першої світової війни.» Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. — К.: ЦП «Компринт», Київ, 2018. —Вип. 3(29). 9 с.

² Lepsius J. Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Berlin, 1922. 154 p.

підхід, заснований на достовірності й ретельності, залишив глибокий слід у військовій науці.

Отже, Д. Мілютін відіграв провідну роль у проведенні реформ 1860-1870-х років, які стали основою модернізації імперії Романових. Його підхід базувався на ретельній підготовці, опрацьованій через вивчення європейського досвіду, зокрема військової системи Пруссії. У своїй діяльності він активно залучав експертів, військових, державних діячів і співпрацював із імператором Олександром II, що дозволило створити збалансовану та масштабну реформу.

До реформ армія імперії страждала від застарілих структур, довготривалого терміну служби та низької професійності офіцерів. Після запровадження нових змін було введено загальний військовий обов'язок, скорочено терміни служби, покращено управлінські системи завдяки створенню військових округів. Значну увагу приділено модернізації військової освіти й матеріально-технічного забезпечення. Завдяки цим змінам армія стала більш професійною, мобільною та боєздатною.

Наукова діяльність Мілютіна також мала значний вплив. Його фундаментальні праці з військової історії та стратегії, такі як «Історія війни Росії з Францією в 1799 році», стали основою для розробки реформ і вдосконалення військової науки. Він також вивчав особливості регіональних конфліктів, зокрема на Кавказі, і пропонував ефективні рішення для їх подолання.

Реформи викликали суперечливі реакції в суспільстві. Ліберальні кола підтримували їх, вбачаючи в них прогресивний крок до демократизації армії, тоді як консерватори побоювалися змін. В Україні ці реформи стимулювали розвиток місцевого самоврядування, оскільки нові військові структури активно взаємодіяли із земствами.

Загалом діяльність Мілютіна стала не лише прикладом ефективного реформування, але й утвердила його як науковця та державного діяча, чия спадщина визначила вектор розвитку військової справи в Східній Європі.

Висновки

Підсумовуючи розглянутий у розділах матеріал, можна сказати, що він свідчить про те, що багатогранна діяльність Дмитра Олексійовича Мілютіна, не дивлячись на появу за останні десятиріччя нових досліджень, все ще залишається недостатньо висвітленою в українській історіографії. Життєвий шлях і військова кар'єра Мілютіна проходили на фоні глибоких соціально-економічних змін, які відбувалися в імперії Романових в середині XIX століття, зокрема в умовах розпаду феодально-кріпосницької системи та становлення капіталістичних відносин. Цей період був характерний не лише соціальною напругою, а й потребою в модернізації державних інституцій, що визначило вибір життєвого шляху Мілютіна.

Формування його особистості відбувалося під впливом багатьох чинників: родинного середовища, яке виховало в ньому почуття обов'язку та відповідальності, освітніх інститутів, які надали йому знання та ідеї, а також суспільного середовища, яке формувалося під впливом прогресивних думок того часу. Досвід подорожей за кордон також відіграв важливу роль, оскільки Мілютін мав змогу ознайомитися з європейськими військовими практиками та соціально-економічними реформами, що вплинули на його власні погляди та ініціативи. Це зумовило вибір ним напряму своєї діяльності, що стосувався не лише військової сфери, але й інших аспектів соціального та економічного життя.

Особистість Дмитра Мілютіна займає помітне місце серед військових реформаторів Східної Європи XIX століття. Ініціатор багатьох значних перетворень, Мілютін брав активну участь у розробці та впровадженні реформ у різних сферах державного життя, що свідчить про його різнобічність як державного діяча. Його діяльність охоплює не лише військову справу, а й соціальну політику, освіту та адміністративні зміни, що робить його постать надзвичайно важливою для вивчення.

Отже, реформаторська діяльність Дмитра Олексійовича Мілютіна, а також його науково-теоретична спадщина відкриває нові горизонти для дослідження, яке потребує більшої уваги з боку істориків. Глибше вивчення його внеску у модернізаційні реформи та їхній вплив на подальший розвиток Східної Європи може суттєво доповнити наше розуміння процесів, які відбувалися в регіоні в XIX столітті.

Ці висновки підкреслюють значущість Мілютіна як державного діяча та реформатора, чия діяльність не лише залишила слід в історії, але й може бути корисною для аналізу сучасних соціальних і політичних процесів. Мілютін не лише відзначався своєю реформаторською активністю, а й створив підґрунтя для подальших змін у військовій справі, які стали основою для майбутніх реформ у країнах Східної Європи. Тому дослідження його життя та діяльності є важливим для усвідомлення не лише минулого, а й майбутнього розвитку регіону.

У 1867 році під керівництвом Дмитра Олексійовича Мілютіна був розроблений новий військовий судовий статут, який став важливим нововведенням у військове життя Східної Європи. Цей документ значно змінив порядок функціонування військових судів і поклав початок нової ери в регулюванні військових правовідносин. Важливість цього статуту полягає не лише в його правових аспектах, але й у тому, що він відобразив потребу в реформуванні військової системи в умовах, коли суспільство вимагало більших прав та свобод.

Проте основною і найважливішою реформою, підготовленою і проведеною Д.М. Мілютіним, стала військова реформа 1874 року. Ця реформа була революційною для армії та суспільства в цілому, оскільки впровадила загальну військову службу для всього чоловічого населення, незалежно від стану, починаючи з 20-річного віку. Відповідно до нових норм, служба на суші

тривала 6 років, тоді як на флоті – 7 років. Відтак, дана реформа дозволяла імперії Романових мати добре підготовлений багаточисельний кадровий контингент на випадок війни. У той же час для осіб, які мали особливі сімейні або медичні обставини, існувала можливість звільнення від служби. Крім того, духовенство в Середній Азії та на Кавказі було звільнено від військової служби, що демонструвало гнучкість реформи та її спрямованість на врахування специфіки різних регіонів імперії.

Важливим досягненням Мілютіна стало реформування військової освіти, що призвело до суттєвого підвищення професійного рівня військових кадрів. У 1864 році було запроваджено військову окружну систему, яка дозволила оптимізувати управління армією та забезпечити її готовність до виконання завдань у нових умовах. Це зміцнило структуру армії, підвищило її ефективність і спростило процеси підготовки нових кадрів.

Завдяки проведеним реформам, Мілютін став ключовою фігурою в успішному завершенні російсько-турецької війни 1877-78 років. Цей конфлікт став випробуванням для нової військової системи, і результати війни свідчили про її ефективність. Завдяки військовим перетворенням відбулася модернізація озброєння імперської армії: на зміну гладкоствольним рушницям прийшли новітні нарізні та скорострільні моделі, а також гвинтівки і нові види артилерії. Цей процес переозброєння став можливим завдяки зусиллям Мілютіна, який зумів не лише забезпечити армію сучасним озброєнням, але й започаткувати будівництво парового військового флоту.

Таким чином, діяльність О.Д.Мілютіна в області військових реформ не лише трансформувала армію імперії Романових, але й суттєво вплинула на її військову стратегію та оперативну готовність. Реформи, запроваджені під його керівництвом, заклали основи для подальшого розвитку військових структур, які стали важливими у контексті зростаючих військових викликів того часу. Своєю практичною діяльністю Мілютін залишив помітний слід в історії усієї Східної Європи.

У зв'язку з переходом флоту від парусного до парового, відбулася й докорінна реорганізація військово-морських сил імперії. Це свідчило про необхідність адаптації збройних сил до нових технологічних умов та викликів, з якими вона стикалася. У цей період змінювалися й функції військового міністерства: воно перестало займатися розв'язанням військово-адміністративних питань місцевого значення і почало зосереджуватися виключно на загальних армійських проблемах. Це стало важливим кроком до централізації управління армією та оптимізації її функцій.

Протягом 1862-1864 років були створені військові округи, які стали основою нової організаційної структури армії. Всі військові формування та установи, що діяли на території округу, підпорядковувалися його командувачу, що сприяло підвищенню оперативності та координації дій. Ці зміни торкнулися безпосередньо українських земель. Територія України входила до складу трьох округів — Київського, Одеського (1862) та Харківського (1864). Це розділення території на військові округи дозволило ефективніше керувати військовими ресурсами, забезпечувати їх своєчасну мобілізацію та підготовку до ведення бойових дій.

Реформи, проведені Дмитром Мілютіним, передбачали також всебічне навчання солдатів, що включало все необхідне для ведення бою в умовах сучасної війни того часу. Такі зміни були спрямовані на підвищення професійного рівня особового складу армії, що, в свою чергу, забезпечувало її готовність до виконання завдань у складних бойових умовах. Всі ці зусилля свідчили про прагнення Мілютіна адаптувати армію до вимог нової епохи, коли військові конфлікти ставали дедалі більш складними і технологічно розвиненими. Таким чином, перетворення Мілютіна не лише змінили структуру та організацію армії, але й заклали основи для її модернізації в наступні десятиліття, забезпечивши імперії Романових більш ефективний механізм оборони та виконання військових завдань.

Реформи, ініційовані Дмитром Олексійовичем Мілютіним, повністю трансформували підготовку офіцерських кадрів імперії. Важливим кроком у цьому напрямі стало значне збільшення кількості військово-навчальних закладів, які були розділені на чотири основні групи: вищі навчальні заклади, такі як військові академії; середні спеціалізовані навчальні заклади, включаючи юнкерські училища; середні загальноосвітні навчальні заклади, представлені військовими гімназіями та кадетськими корпусами; а також нижчі навчальні заклади, зокрема військові школи. Таке багаторівневе навчання дозволяло забезпечити різноманітність підходів до підготовки офіцерів, враховуючи потреби армії в спеціалізованих кадрах.

Однією з найважливіших прогресивних змін, які були впроваджені, став розширений доступ до військових вузів для представників усіх верств населення. Це стало можливим завдяки зусиллям військового міністерства, яке відкрило спеціальні відділення при Московському, Київському та Єлисаветградському юнкерських училищах для підготовки офіцерів, що мали обіймати в армії більш високі посади. Зокрема, була приділена особлива увага підготовці молодшого командного складу, який випускали юнкерські училища. В 1874 році в Східній Європі діяло вже 16 таких училищ, що підтверджує зростаючу важливість якісної підготовки офіцерів для потреб армії.

Військові історики, аналізуючи реформи Д. О. Мілютіна, зазвичай розглядають їх як крок у напрямку модернізації з боку військового міністерства. Зокрема, Статут про загальний військовий обов'язок став важливим етапом у відновленні військового потенціалу імперії після поразки у Східній війні. Ці реформи не лише реформували армію, але й внесли нові принципи в її організацію, що зробило її більш сучасною та ефективною, що й було продемонстровано вже під час російсько-турецької війни 1877-1878 років.

Таким чином, під керівництвом Мілютіна була створена армія, яка відповідала вимогам свого часу, з підготовленими кадрами, здатними успішно виконувати бойові завдання. Помітно підвищувалась її боєготовність. Цей

період відзначився не лише модернізацією військових структур, але й вдосконаленням системи військової освіти, що забезпечило підготовку нових поколінь офіцерів, готових до викликів.

Військові реформи 1860-1870-х років яскраво відображають неординарну особистість Дмитра Олексійовича Мілютіна. Його діяльність стала важливою віхою в процесі модернізації збройних сил імперії Романових, яка спиралася на досвід західноєвропейських держав. У той же час слід зазначити, що завдяки реформам, проведеним під його керівництвом, помітно зміцнилися позиції російського самодержавства.

Вивчаючи життя і діяльність Мілютіна, що є одним із архітекторів «великих реформ» епохи Олександра II, стає очевидною виняткова складність становища цієї особистості. Протягом багатьох років він обіймав посаду військового міністра, представляючи шестидесятницьку бюрократію, що знаходилася на перехресті між традиційними цінностями та необхідністю змін. Мілютін стикався з жорсткими нормами корпоративної етики, які мали значний вплив на його рішення. Однак, з іншого боку, він проявляв тверезу оцінку ситуації, усвідомлюючи неминучість нововведень у військовій сфері.

Особливо показовою є його моральна потреба зберегти незалежну позицію у непростій політичній ситуації. Проте, реалії того часу вимагали від нього гнучкості та здатності до лавірування, адже часто потрібно було йти на компроміси. Це внутрішнє протиріччя формувало характер його діяльності та впливало на результати реформ, що, в свою чергу, підтверджує складність і суперечливість процесів модернізації армії та імперії загалом.

Мілютін став символом епохи, в якій ліберальні ідеї намагалися пробитися крізь традиційні кордони самодержавства. Його діяльність демонструє, як важливо зберігати баланс між прогресивними намірами і вимогами імперської державної системи, в рамках якої він працював. Завдяки своєму досвіду, знанням і готовності до компромісів, Мілютін зумів реалізувати

чимало реформ, які суттєво вплинули не лише на розвиток військової справи в Східній Європі, залишивши помітний слід у її історії.

Отже, дослідження життя та діяльності Дмитра Олексійовича Мілютіна в рамках даної роботи дозволяє глибше зрозуміти складні процеси, які відбувалися у Східній Європі в середині XIX століття. Мілютін, як один із ключових архітекторів військових реформ, вніс вагомий внесок у модернізацію збройних сил, спираючись на західноєвропейський досвід та вміло адаптуючи його до непростих реалій Східної Європи. Його особистість та ліберальні переконання, у поєднанні з вимогами часу, створювали непросту ситуацію, що вимагала від нього вмілого балансування між прогресивними ідеями та консервативною корпоративною етикою військового середовища того часу. Реформи, реалізовані під керівництвом Мілютіна, не лише вплинули на модернізацію збройних сил, але й стали відображенням загальної еволюції державних інститутів імперії у напрямку більшої їх адаптації до модернізаційних змін у другій половині XIX ст.

Список джерел та літератури

1. Архів Михайла Драгоманова: Т. 1 (Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 р.), Видав. Праці Українського Наукового Інституту Т. 37 Варшава, 1938. 445 с.
2. Володимир Боніфатійович Антонович (Щоденники). У 3-х томах Упорядн.: В. Короткий, В. Ульяновський. Т. 1. К.: Заповіт, 1997. 448 с.
3. «Вітчизняний військовий журнал». Київ: Видання Міністерства оборони, 1865. Вип. 5, 34 с.
4. «Військовий збірник» журнал Одеса: Видання Військового Міністерства, 1862. Вип. 3, 21 с.
5. Документи і матеріали з історії військових реформ в імперії ХІХ століття під редакцією В.І. Григоровича 1972. 217 с.
6. Епоха реформ в імперії Романових (1860–1870 рр.): хрестоматія. Київ: Наукова думка 1978. 516 с.
7. «Заря» Журнал. Харків, 1875. № 3, с. 12-14.
8. «Киевлянин» Газета. Київ, 1874. № 7–9.
9. «Киевская старина» Журнал. Київ, 1890. № 5, с. 45-49.
10. «Київські губернські відомості» Газета, стаття «Про реформу військової служби» Київ 1864. № 3. 41 с.
11. «Одеський вісник». Одеса, 1827-1893. (1863-1879); газета політична, економічна та літературна (1880-1887 до № 339). 1 січ. - 31 Грудня. (№ 1-104). 11, 22 с.
12. Свод законов Российской империи. 1-15 Т. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1832-1835.
13. «Харківський календар» Журнал. «Розпорядження про впровадження нової системи військової служби» Харків 1865. № 18. 58 с.
14. Bucher, H. «Die Militärreformen in Russland und die Rolle von Dmitry Milyutin» Historische Militäranalysen Berlin, 1893. Bd. 6, 78-95 p.

15. Dimitri Milyutin's Role in the Russian Reforms. Historical Studies in Military Affairs. Edited by P. J. Lenoir. Paris: Librairie Military, 1884. 312 p.
16. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 441 p.
17. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 2 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 415 p.
18. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 3 (Russian Edition) Paperback, London, 2015. 428 p.
19. Military Reformer Dmitry Milyutin in the Mirror of Russian History. London, 2008. 139–143 p.
20. Milyutin, D. A. On the Military Reorganization of Russia and the New Military Statute. Military Reforms and Their Impact. Translated by E. K. von H. Blackwood. London: The Army and Navy Gazette, 1877. 225 p.
21. Milyutin, D. A. The Russian Army and the War with France in 1799. A Military History of the Napoleonic Wars. Translated by L. F. Siegel. Berlin: Militär-Wochenblatt, 1860. 284 p.
22. Milyutin, D. A. Historical and Military Essays. Translated by E. P. Moreau. Paris: Revue militaire, 1880. 211 p.
23. Milyutin, D. A. General Principles of Military Reform in Russia. Translated by W. K. Smith. London: The Royal Military Academy Review, 1875. 262 p.
24. Milyutin, D. A. Memoirs of Field Marshal General Count Dmitri Alexeevich Milyutin. Vol. 1. Book 1, 2, 3. Translated by C. A. F. Davies. Paris: Librairie Hachette, 1911. 133 p.
25. Smith, W. K. Russian Military Reforms in the 19th Century: Milyutin's Contributions. The Military Quarterly, Vol. 32, No. 4, Published in London: The Royal Military Press. 1882, 453–480 p.
26. «The Russian-Turkish War and the Role of Dmitry Milyutin» The European Review of Military Affairs. Brussels, 1880. Issue №2, 144-158 pp.

27. Von Milyutin, Dmitri Alexeevich. Reflections on Russian Military Policy and Strategy in the 19th Century. Translated by M. H. Young. Berlin: Jahrbuch für Militärwissenschaften, 1890. 248 p.
28. Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. Київ: Наукова думка, 2003. 468 с.
29. Волконський М.П. Реформа військової служби у імперії, Київ, 1995. 215 с.
30. Войцеховський Я. Військова реформа в імперії Романових: погляд з Польщі; Варшава, 2008. 317 с.
31. Георгієв Г. Освободителната война 1877 – 1878, Енциклопедичен справочник, ДИ «П. Берон», София, 1986, 288 с.
32. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Київ, 1913. 367-381с.
33. Григорович-Барський В. Критичний аналіз військових реформ, Одеса 1892. 375 с.
34. Дворніков О. Дмитро Мілютін: військова реформа в контексті європейських змін; Київ 2012. 178 с.
35. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т. 2 (від половини XVII століття). Видання друге. Київ. Глобус, 1992. 349 с.
36. Жуков Г. Реформи міністерства війни, Київ 1885. 284 с.
37. Енциклопедія історії України: У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7, 247 с.
38. Кіреєв А.Ф. Статут про військову повинність, 1879. 83 с.
39. Коць М.П., Марра Mund: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Редкол.: Ігор Гирч та ін. Львів, Київ, Нью-Йорк. 405-436 с.
40. Кудряшов С. Мілютін та його вплив на військову справу в Україні. Київ, 2009. 386 с.

- 41.Лемешко Г. Військова політики Мілютіна: новий погляд на старі проблеми, Київ. 2015. 175 с.
- 42.Лебедєв А.Р. Військова справа імперії, Одеса 1865. 267 с.
- 43.Марченко, О.І. ; Приліпко, Т.А. ; Новицька, А.І. Вітчизняна війна 1812 року в науковій діяльності Національної історичної бібліотеки України. Харків, 2013. 81-94 с.
- 44.Пиц В. Нарис географії і історії старого, середнього та нового світу: для шкіл низших гімназійних; пер. В. Ильницькій. Львів: Печ. Ставропиг. Ин-та, 1867. 96 с.
- 45.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
- 46.Редін О.В. Реформа адміністративно-територіального устрою в Російській імперії в середині XIX століття; Київ 1985. 322 с.
- 47.Редін О.В. Історія створення військових округів в Імперії; Київ 1987. 278 с.
- 48.Рибалка І.К. Історія України: підруч. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл., Харків: Основа, 1987. 587 с.
- 49.Сарбей В.Г. Україна скрізь віки, Т. 9: Національне відродження України, кінець 18 – початок 20 ст. /під ред. Смолій В.А. Харків, 1999. 87-91 с.
- 50.Сарбей В. Реформи в імперії та їх вплив на Україну. Наукова думка, Київ 1985. 149 с.
- 51.Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1991. 512 с.
- 52.Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. -К., 1999. 65 с.
- 53.Україна в добу імперських реформ XIX століття: збірка статей. Київ: Наукова думка, 1989. 361 с.
- 54.Фурман І.І., Печенюк І.С. «Військово-морські навчальні заклади Російської імперії напередодні і під час Першої світової війни.» Воєнно-

- історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: ЦП «Компринт», Київ, 2018. Вип. 3(29). 9 с.
- 55.Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут). Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова., 2010. 30 с.
 - 56.Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Дмитро Чижевський. Філософські твори: У 4 т. – Т. 1 під ред. В. Лісового. К.: Смолоскип, 2005. 307 с.
 - 57.Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.) історико-правовий аспект. Воєнна історія. К.: 2003. № 2. 213-217 с.
 - 58.Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Чернігів, 1993. Вип. 2. 328 с.
 - 59.Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. Київ, 2008. 381 с.
 - 60.Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки), З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (ХVІ - початок ХХ ст.). Київ, 1990. 498 с.
 - 61.Янів В. Нариси до історії української етнопсихології, Київ. Знання, 2003.
 - 62.Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду. Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18–20.X.1963) за ред. В. Янева. – Мюнхен – Рим –Париж: НТШ, УБНТ, УВАН, УВУ, 1996. 289 с.
 - 63.Alfred J. Rieber, ed., The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Bariatinskii 1857-1864 (Paris and The Hague, 1966). 193 p.
 - 64.Aurele J. Violette, «Russian Naval Reform, 1855-1870» (Ph.D. diss., Ohio State University, Florida, 1971. 67 p.
 - 65.Brooks, E. W. (1984). Reform in the Russian Army, 1856–1861. Slavic Review, New York, 1998. 182. p.

- 66.Baddeley, John F. The Russian Conquest of the Caucasus. New York: Russell & Russell, 1969. 359 p.
- 67.Broxup, Marie. The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Muslim World. London: Hurst, 1992. 252 p.
- 68.Brüggemann, Karsten: «Krieg, Militär», in: Bohn, Thomas M.; Neutatz, Dietmar (Hrsg.): «Studienhandbuch Östliches Europa. Band 2. Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion», Köln 2002. 304 p.
- 69.Baumann, Robert F. «Universal Service Reform: Conception to Implementation: 1873- 1883» In Reforming the Tsar's Army. Edited by David Schimmelpenninck van der Oye and Bruce W. Menning. Cambridge, United Kingdom: Press Syndicate of the University of Cambridge, New Wales, 2004. 228 p.
- 70.Benecke, Werner: «Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874-1914», Paderborn 2006.145 p.
- 71.Benecke, Werner: Die Allgemeine Wehrpflicht in Russland: Zwischen militärischem Anspruch und zivilen Interessen, Journal of Modern European History, Berlin, 2007. 412 p.
- 72.Bruce Lincoln, «The Ministers of Alexander II. A Survey of Their Backgrounds and Service Careers» Cahiers du monde russe el sovietique, London, 1995. 268. p.
- 73.Clausewitz, Carl von. Principles of War. Translated by Hans W. Gatzke. Harrisburg, PA: Military Service Publishing Company, London, 1942. 317 p.
- 74.Christoph Baumer: The History of Central Asia. The Age of Decline and Revival, New York, 2018. 174 p.
- 75.Curtiss, John Shelton. Russia's Crimean War. Durham, N.C.: Duke University Press, New York, 1979. 107 p.
- 76.Carl Van Dyke, Russian Imperial Military Doctrine and Education, 1832-1914, New York, 1990. 388 p.
- 77.Daniel, Field, The End of Serfdom. Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855-1861. Cambridge, Massachusetts, London, 1976. 129 p.

78. Daniel Orlovsky, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia, 1802-1881*, Cambridge, MA, London, 1981. 167 p.
79. Delafield, Maj. Richard. *Report on the Art of War in Europe in 1854, 1855, and 1856. From his Notes and Observations Made as a Member of a Military Commission to the Theater of War in Europe*. Washington DC: USA Congress. New York, 2003. 245 p.
80. Eklof, Ben, and John Bushnell. "Miliutin and the Balkan War." In *Russia's Great Reforms 1855-1881*, 139-156. Indiana: Indiana University Press, Kalkuta, 1994. 311 p.
81. *Encyclopaedia Britannica*, «Military Reforms in Russia» 9th ed., Vol. 9, 1910, Inc., 345-461 pp.
82. Forrestt A. Miller, Dmitrii Miliutin: Liberal or Conservative? *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 13, H. 2, JUNI, Chicago, 1965. 192-198 p.
83. Frhrn. v. Freytag-Loringhoven. *Das russische Oberkommando in der europäischen Türkei im Kriege 1877-1878*. Berlin. 1913. 418 p.
84. Gerald Morgan: *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895*. Routledge Taylor & Francis Group. London, 1981. 387 p.
85. Golovin N. H. *Lois russes sur le service militaire general «Efforts militaires de la Russie pendant la guerre mondiale»*. Paris, 1939. 243 p.
86. Langlois H. *Enseignements de deux guerres recentes*. Paris. I вид. 1904. 157 p.
87. Hyde A. *A diplomatic history of Bulgaria 1870–1886*. Cambridge, 1998. 170 p.
88. John W. Steinberg, *Encyclopedia of Russian History, Military Reforms*. London, 2001. 82 p.
89. Jacob W. Kripp «Consequences of Defeat: Modernizing the Russian Navy, 1856-1863». Paris, 1997. 311 p.
90. Katzer, Nikolaus: *Russische Regierung und Militar*. In: *Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890: Armeen, Marinen und der Wandel von Politik, Gesellschaft und Wirtschaft in Europa, den USA sowie Japan*. München 2003. 364 p.

91. Keep, John H. L. *Soldier's of the Tsar: Army and Society in Russia, 1462 -1874*. New York: Oxford University Press, 1985. 92-106 p.
92. Lincoln, W. Bruce: «The Great Reforms. Autocracy, Bureaucracy, and the Politics of Change in Imperial Russia», Paris, 1993. 299 p.
93. Lepsius J. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914*. Berlin, 1922. 251 p.
94. Michael Epkenhans, Gerhard P. Groß, Nikolaus Katzer: *Das Militär und der Aufbruch in die Moderne, 1860 bis 1890*. Oldenbourg 2003. 372 p.
95. Miller Forrest A. *Dmitrii Milutin and the reform era in Russia*. Vanderbilt Univ. Press, New York, 1968. 98-112 p.
96. «Memoirs of Field Marshal Dmitry Milyutin», New York Historical Review New York, 1905. Vol. 17, 89-102 pp.
97. Menning, Bruce W. *Bayonets before Bullets: The Imperial Russian Army, 1861 - 1914*. Bloomington: Indiana University Press, New York, 1992. 38-88 pp.
98. Patrick, Scott A., *The administrative and social reforms of Russia's military, 1861-1874: Dmitrii Miliutin against the ensconded power elite*, a thesis presented to the Department of History and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts September, London, 2010. 174 p.
99. Rich, David Alan. *The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, New York, 1998. 367 p.
100. Rich, David, *Imperialism, Reform and Strategy: Russian Military Statistics. Marseilles, 1840-1880*. 126 p.
101. «Reforms in the Russian Military System: Dmitry Milyutin and His Legacy» *Paris Revue Historique* Paris, 1910. No. 4, pp. 12-23.
102. Sakasoff J. *Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy*, London, 1992. 261 p.
103. Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: 1865-1924*, New York: Routledge, 2004. 167 p.

104. Sönnichsen, Sönke, Die Militärreformen des Dmitrij Alekseevic Miljutin: Darstellung und Erfolgsbewertung anhand des Türkisch-Russischen Krieges von 1877-1878. London, 2001. 94-112 pp.
105. Steinfurt, Peter. Moral und Ethik in der kaiserlichen Armee: Eine Betrachtung der Reformen von Miljutin. Wiener 2010. 168 p.
106. Sumner, B. H. «The Secret Franco-Russian Treaty of 3 March 1859» The English Historical Review 48, Paris, 1933. 289 p.
107. «The Reform of the Russian Army under Dmitry Milyutin» Journal of the Military Historical Society of London. London, 1890. Issue №3, 45-56 pp.
108. The Russian Turmoil; Memoirs: Military, Social, and Political by Denikin, Public domain in the USA. New York, 2013. 280 p.
109. Transformation in Russian and Soviet Military History, Edited by Colonel Carl W. Reddel, USAF Department of History United States Air Force Academy, Washington, D.C., Florida, 1990. 258 p.
110. Wortman, Richard S., The Development of a Russian Legal Consciousness. Chicago, 1976. 183 p.
111. William C. Fuller Jr, Strategy and Power in Russia 1600-1914, New York, 1993. 354 p.
112. Walter M. Pinter, The Russian Army and the Russian Society, History Department, Cornell University, New York, 2003. 261 p.
113. Wandke, Clemens, Das russländische Militär als Schule der Nation, Johannes Gutenberg Universitz Mainz, Marseilles, 2013. 174 p.
114. Wagner, Jozef. Military Reform in the Romanov Empire: Milutin's Experience and Its Impact on the Army. London 1995. 264 p.
115. Wilkinson, Charles. Changes in the Imperial Army: The Role of Milutin. London 2001. 131 p.

Резюме

Дипломна робота присвячена військовому реформатору, політичному діячу та історику другої половини XIX ст. Дмитру Олексійовичу Мілютіну. В даній роботі висвітлене його життя з моменту народження до самої смерті. Досліджено його становлення як особистості, кар'єрний зріст, проаналізовані чинники, що впливали на розвиток його особистості. В магістерській роботі висвітлено діяльність Д.Мілютіна на посаді військового міністра. Також показані підготовка, перебіг та результати військових реформ, проведених під керівництвом Мілютіна та проаналізовано його наукові праці. Здійснені під керівництвом Мілютіна реформи сприяли подоланню військової кризи в розвитку імперської армії, модернізації збройних сил та суспільства загалом.

Zusammenfassung

Die Arbeit ist dem Militärreformer, Politiker und Historiker der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Dmytro Oleksiyovych Milyutin, gewidmet. Dieses Werk umfasst sein Leben vom Moment seiner Geburt bis zu seinem Tod. Dort wurden seine Persönlichkeitsentwicklung, sein Karrierewachstum und Faktoren, die seine Persönlichkeitsentwicklung beeinflusst haben, analysiert. In der Masterarbeit wird auch die Tätigkeit von D. Milyutin als Kriegsminister hervorgehoben. Darüber hinaus werden Vorbereitung, Verlauf und Ergebnisse der unter Miljutins Führung durchgeführten Militärreformen dargestellt und seine wissenschaftlichen Arbeiten analysiert. Die unter der Führung von Miljutin durchgeführten Reformen trugen zur Überwindung der militärischen Krise in der Entwicklung der kaiserlichen Armee, zur Modernisierung der Streitkräfte und der Gesellschaft im Allgemeinen bei.